

Totalitær forfølgelse i to faser

*En studie av undertrykkelsen av
Jehovas vitner i Nazi-Tyskland (1933-1945) og
DDR (1949-1990)*

Johan Kr. Stenshorne

Masteroppgave ved Institutt for statsvitenskap

Antall ord: 34 951

UNIVERSITETET I OSLO

31. oktober 2011

TOTALITÆR FORFØLGELSE I TO FASER

En studie av undertrykkelsen av
Jehovas vitner i Nazi-Tyskland (1933-1945)
og DDR (1949-1990)

© Johan Kr Stenshorne

2011

Totalitær forfølgelse i to faser: En studie av undertrykkelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland (1933-1945) og DDR (1949-1990)

Johan Kr Stenshorne

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: OsloKopisten.

SAMMENDRAG

I denne undersøkelsen anvendes teorier om totalitære regimer for å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland og DDR. Fremgangsmåten i undersøkelsen har vært inspirert av Theda Skocpol og Margaret Somers' (1980) metode *parallel demonstration of theory*, hvor en teori anvendes på tvers av ulike historiske case. Tre ulike momenter undersøkes i denne studien: Selve teorien og dens brukbarhet, de to regimene og de to tilfellene av forfølgelse. Teoriene er blitt testet ved å bli anvendt på historiske tilfeller, forfølgelsen er fenomenet som forklares, og regimene undersøkes gjennom å forklare forfølgelsen. Avhandlingen viser at totalitarisme kan brukes til å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner, og fordi dette ikke blitt gjort tidligere, kan det argumenteres for at teorien har fått et noe utvidet gyldighetsområde. I tillegg har det blitt pekt på historiske eksempler på det som kan karakteriseres som "ideologisk radikaliserings" i totalitære regimer, noe som kan gi økt kunnskap om slike regimer. Videre tyder studien på at forfølgelsen av Jehovas vitner kun kan forklares med totalitarisme, og ikke teorier om andre ikke-demokratiske regimetyper. Dette kan peke på et nytt, viktig skille mellom totalitære og autoritære regimer, og kan, potensielt, markere en tydelig distinksjon mellom de to regimetyperne - også i teoriens verden.

FORORD

Livet er en serie med tilfeldigheter, og det samme kan sies om hvordan denne avhandlingen ble til. Våren 2006 tok jeg Bernt Hagtvets fag STV1530 - Folkemord og politisk massevold i det 20. århundrets politikk, og det var der jeg først lærte at Jehovas vitner ble forfulgt i Nazi-Tyskland. For meg virket dette både utrolig og uforståelig, og jeg endte derfor opp med å skrive en semesteroppgave om forfølgelsen under nazismen. Noen måneder senere fant jeg ved en tilfeldighet en bok som omhandlet forfølgelsen av Jehovas vitner i DDR (Hacke 2000). Med denne tok interessen nye høyder, og resultatet ble en bacheloroppgave, hvor forfølgelsen i Nazi-Tyskland og DDR ble sammenlignet (Stenshorne 2008). Til tross for at jeg var fornøyd med denne oppgaven *da*, innså jeg etterhvert at dette temaet var så interessant at det fortjente enda grundigere behandling. Siden ble jeg voldsomt fascinert av teorier om totalitære regimer, og etterhvert innså jeg også at de var gode verktøy for å forklare forfølgelsene av Jehovas vitner. Summen av disse begivenhetene forklarer hvorfor denne avhandlingen er blitt som den er, både med hensyn til tema-, og teorivalg.

Proessen har imidlertid vært lang, og jeg har heldigvis ikke gått gjennom den alene. Først og fremst vil jeg takke Bernt Hagtvet for å ha vært en meget inspirerende og innsiktsfull veileder. Deretter vil jeg takke min biveileder Dag Einar Thorsen, post. doc Øivind Bratberg og doktorgradsstipendiat Tommy Knutsen - alle gode venner av meg - for uvurderlige kommentarer og innspill underveis. Jeg ønsker også å takke min kjære samboer, Eva, for å ha hovedpraksis i Sør-Afrika dette semesteret, slik at jeg endelig har fått ferdigstilt min egen avhandling.

Til tross for fantastisk hjelp og støtte fra mange underveis, er selvfølgelig alle feil og mangler ved den foreliggende avhandlingen mitt eget ansvar.

INNHALDSFORTEGNELSE

Sammendrag.....	v
Forord.....	vii
1. Hvordan forklare det uforklarlige?.....	1
1.1 Tidligere forskning.....	3
1.1.1 En sidebemerkning om sammenligninger av Nazi-Tyskland og DDR.....	4
1.2 Begrepsavklaring og avgrensning.....	5
1.3 Problemstilling.....	7
1.4 Struktur.....	8
2. Fremgangsmåte og design.....	10
2.1 Historisk-komparativ analyse.....	11
2.2 Designet i denne undersøkelsen.....	13
2.3 Metodologiske utfordringer.....	17
2.4 Kildekritikk.....	19
3. Hva er totalitarisme?.....	21
3.1 Begrepets historie.....	23
3.2 Hva skal begrepet være?.....	25
3.2.1 Hvordan definere totalitarisme?.....	27
3.3 Hannah Arendt og den essensialistiske definisjonen.....	27
3.4 Carl J. Friedrich og den fenomenologiske definisjonen.....	31
3.5 Juan J. Linz og den moderne definisjonen.....	35
3.6 Hva er totalitarisme?.....	38
4. Jehovas vitner og tilfellene av forfølgelse.....	40
4.1 Jehovas vitner i Weimar-republikken – 1918-1933.....	42
4.2 Jehovas vitner under Nasjonalsosialismen – 1933-1945.....	43
4.3 Et intermeso: 1945-1949.....	47
4.4 Jehovas vitner i DDR - 1949-1990.....	48
5. Å forklare ved å anvende.....	54
5.1 Forfølgelsen i Nazi-regimet.....	54
5.2 Forfølgelsen i DDR.....	59
5.3 Komparativ analyse.....	65
5.3.1 Legitimering og mobilisering.....	65
5.3.2 Ensretting og kontroll.....	67
5.3.3 Ekspansjon og radikaliserings.....	68
5.4 Alternative forklaringer.....	70
5.4.1 Verneplikt?.....	70
5.4.2 Jehovas vitner selv som forklaring?.....	71
5.5 Totalitære forfølgelser?.....	72
5.5.1 Vold og terror.....	73
5.5.2 Operasjonalisert terror.....	74
6.0 Oppsummerende konklusjon.....	77
6.1 Konklusjon.....	78
6.2 Teori og generalisering.....	80
6.3 Videre forskning.....	80
Litteraturliste.....	80

KAPITTEL ÉN

Hvordan forklare det uforklarlige?

I understand HOW: I do not understand WHY.

- George Orwell (1989 [1949]: 81)

Den religiøse minoriteten Jehovas vitner ble forfulgt i to omganger i det tyvende århundres Tyskland: Først opplevde de forbud og brutalitet under nazismen, og bare få år etter startet DDR et korstog mot Vitnene.¹ Forfølgelsen under nazismen har delvis gått inn i den allmenne historien om Holocaust, og selv om de sjelden vies mye oppmerksomhet, er Jehovas vitner en av de anerkjente offergruppene. Historien om forfølgelsen i DDR er på ingen måte like ferdigskrevet, også den et ubestridelig historisk faktum som i løpet av de siste ti årene har blitt godt dokumentert. Felles for begge tilfellene er at de ved første tankestreif kan virke utrolige. Hvorfor skulle to regimer som Nazi-Tyskland og DDR i det hele tatt vie en tanke på, eller enda verre: forfølge, en nokså marginal og ubetydelig, pasifistisk religiøs gruppe som Jehovas vitner? For å parafrasere Orwell: Jeg forstår hva som skjedde i de to tilfellene, men jeg forstår ikke hvorfor. Det er dette som er utgangspunktet for denne studien.

Det første spørsmålet som bør stilles, er hvorvidt de to tilfellene av forfølgelse kan eller bør sees i sammenheng. Svaret er ja, av mange grunner: For det første er Jehovas vitner en av meget få grupper som har lidd under systematisk forfølgelse både i Nazi-regimet og DDR, og dette i selv gjør en sammenligning naturlig. For det andre har tilfellene åpenbare empiriske likheter, og det er interessant å se hvorvidt disse er overfladiske eller grunnleggende. For det tredje vil en sammenligning kunne gjøre det

¹ Jehovas vitner bruker selv liten "v", men gjennom hele denne undersøkelsen vil jeg bruke "Vitner" (med stor "V") synonymt med "Jehovas vitner".

enkler å forklare forfølgelsen. Sluttelig, og kanskje aller mest interessant, er det en god måte å lære mer om selve regimene på: Kunnskap om eventuelle likheter og forskjeller mellom de indre mekanismene i Nazi-Tyskland og DDR vil tilføre undersøkelsen en ny dimensjon.

Hvis man skal forklare disse to tilfellene, vil man i hovedsak ha man tre mulige forklaringsalternativer: a) Det kan være noe spesielt med den forfulgte gruppen som gjør den mer utsatt enn andre grupper, b) De to regimene kan ha likhetstrekk som gjør årsaken til forfølgelse (tilnærmet) lik i begge tilfeller, eller c) Det kan skyldes tilfeldigheter. Etter all sannsynlighet vil årsaken inneholde elementer av både a, b og c, men det er graden av de ulike alternativene som er interessant. Fordi det virker som det mest sannsynlige (og det mest interessante!), vil hovedfokuset i denne undersøkelsen være b); kan likhetstrekk ved regimene forklare forfølgelsen?

Dermed er det de to regimene som skal sammenlignes i denne studien, og for å kunne gjøre dette på en god måte, vil man trenge en teori, et ankerfeste i det samfunnsvitenskapelige teorirom. Det naturlige vil være å ta utgangspunkt i regimene, siden det er deres handlinger som skal forklares, og i denne undersøkelsen vil ulike teorier om totalitarisme være dette ankerfestet. Dette har tre hovedgrunner: For det første er det åpenbart at ingen av de to regimene som studeres var demokratiske. Skal man kunne forklare forfølgelsen, vil man derfor måtte ta utgangspunkt i teorier om ikke-demokratiske regimer, og basert på empirien alene virker totalitarisme som det mest passende teorivalget. For det andre er det usikkert om DDR kan kalles totalitært. Nazi-Tyskland er ett av få regimer som de fleste er enig om at var totalitært, mens DDR er blitt omtalt både som totalitært regime (f. eks. Schroeder 1998: 645), et autoritært regime (f. eks. Ross 2002: 24) og til og med et "autalitært" regime (Jesse 1994: 23). Derfor kan økt kunnskap om DDR gjennom denne undersøkelsen være et interessant bidrag til forskningen.

For det tredje er det interessant å bruke totalitarismeteorien av hensyn til selve teorien: Ved å bruke totalitarisme til å forklare noe som det i utgangspunktet ikke er sikkert at teorien kan forklare, kan man få mer kunnskap om, og innhold, i den. Derfor kan denne undersøkelsen også være interessant for teoriutviklingen og bidra til kunnskapsakkumuleringen. Dette er kanskje hovedårsaken til at denne studien er statsvitenskapelig interessant, men også økt kunnskap om de to regimene som sådan vil være interessant fra et slikt perspektiv.

1.1 Tidligere forskning

Såvidt meg bekjent, er det ingen som har forsøkt seg på det samme som denne studien, altså: Det er ingen som har benyttet totalitarismeteori for å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland og DDR. Det finnes ett historisk arbeid som sammenligner de to tilfellene eksplisitt. Dette arbeidet er for det meste av beskrivende karakter og kan ikke sies å tilfredsstillende kravene til en systematisk sammenlignende analyse (Slupina 2003). Dette illustrerer noe av mangelen ved den tidligere forskningen: Begge tilfellene har blitt forsket på hver for seg, men utelukkende av historikere. Ofte dreier det seg om gode historiske studier; de er empiriske, men lite fundert i systematisk samfunnsvitenskapelig teori. Fordi disse studiene i så liten grad er systematisk komparative, lykkes de bare i mindre grad med å forklare hvorfor to så ulike regimer - selv plassert på hver sin pol i det ideologiske spektrum - forfulgte en så marginal sekt. Det finnes også studier som ser på tilfeller hvor Jehovas vitner (på en eller annen måte) har blitt forfulgt i andre land, f.eks. USA (Peters 2000), Canada (Penton 1976) og Georgia (Ochs 2002). Problemet med disse eksemplene er at de ikke er sammenlignbare med forfølgelsen under nazismen og DDR, og derfor ikke er interessante å trekke inn i denne sammenheng. Det som derimot hadde vært interessant, ville vært å se på behandlingen av Jehovas vitner i andre østblokkland, f. eks. Romania, Tsjekkoslovakia eller Bulgaria, og sammenligne dette med situasjonen i Nazi-Tyskland og DDR. Undersøkelsene om de andre østblokklandene er imidlertid ikke kommet særlig langt, og per i dag foreligger det ikke nok forskning for å kunne gjennomføre en god sammenligning (se f.eks. Dirksen 2002).

Det finnes en overflod av litteratur om nazismen, både historisk og ideologisk, og det kommer stadig mer hvert år. Siden slutten av Den kalde krigen har også kunnskapen om, og interessen for, DDR vokst kraftig. Det har allikevel vært nokså få arbeider som har fokusert på å sammenligne de to regimene. Oftest er det Stalins Sovjetunion som blir satt opp mot Det tredje riket, og DDR blir bare en liten del av denne forskningen (se f.eks. Wippermann 1995). Hvorvidt DDR er totalitært, er også en mindre del av et større forskningsfelt (forskjeller på "rød" og "brun" totalitarisme). Noen har tatt dette temaet for seg eksplisitt (f. eks. Jesse 1994). Også i norsk offentlighet finnes det sterke meninger om DDRs natur, og blant annet har forsøk på å sammenligne Hitlers Tyskland med DDR blitt omtalt som "obskønt og utillateleg" (Fløgstad 2010). Bakgrunnen for slike meninger

er så interessant at den fortjener en digresjon: Er det "utillateleg" å sammenligne Nazi-Tyskland og DDR?

1.1.1 En sidebemerkning om sammenligninger av Nazi-Tyskland og DDR

Å hevde at en sammenligning av regimer ikke bør gjennomføres, bør begrunnes godt. Fløgstads argumentasjon er ikke voldsomt overbevisende, og derfor kan det være interessant å se på den tyske historikeren Wolfgang Wippermann og hans siste bok *Dämonisierung durch Vergleich: DDR und Drittes Reich* (2009). Wippermann er antagelig enig med Fløgstad i at de to regimene ikke bør sammenlignes, noe som kommer frem allerede i boktittelen ("Demonisering gjennom sammenligning"). I boken peker han på at totalitarismebegrepet ble brukt politisk gjennom den kalde krigen, og at det nå brukes på samme måte ved å sammenligne DDR med Nazi-regimet. Wippermann (2009: 8) hevder at en sammenligning av de to regimene hverken vil være "möglich noch zulässig", og at en sammenligning vil føre til en grov relativisering og trivialisering av nazistenes ugjerninger (ss. 120-121).

Slike normative argumenter har ingen spesiell vitenskapelig tyngde, og det er kun ett moment ved det Wippermann sier som er verdt å ta med seg: Det er viktig å ikke glemme forskjellene på de to regimene, og spesielt gjelder dette Holocaust og Andre verdenskrig. Å slutte fra dette til at det hverken er mulig eller forsvarlig å sammenligne de to regimene på noen måte, er et feilaktig normativt sprang som ingen er tjent med. En slik holdning vitner om en grunnleggende mangel på vitenskapelig nysgjerrighet. Dessuten innebærer en slik holdning en undervurdering av de innsikter som en systematisk sammenlignende metode kan gi. Et annet av Wippermanns poeng er langt på vei en direkte kritikk av fremgangsmåten i denne oppgaven. Han skriver om det han kaller *Mikrovergleiche*, altså sammenligninger av utsnitt fra de to regimene, det være seg enkelte politikkområder eller andre konkrete hendelser. Det er en slik fremgangsmåte som ligger til grunn i denne studien, og Wippermann (2009: 57) ser tre hovedproblemer med dette: For det første peker han (igjen) på forskjellen i tid og rom, og at det er nødvendig å isolere bort Verdenskrigen og folkemordet på jødene. For det andre mener han at ulike politikkfelt vil ha helt ulike uttrykk på grunn av konteksten og dermed ikke være sammenlignbare. Sluttelig mener Wippermann at en økt oppmerksomhet omkring eventuelle likheter ved de to regimene, vil bidra til å viske ut forskjellene mellom dem.

Disse argumentene kan sees som konkret kritikk av denne studien, og derfor fortjener Wippermann oppmerksomhet før vi går videre. Det første argumentet han bruker, om at det ikke er mulig å se bort fra Verdenskrigen og Holocaust, er allerede blitt avvist overfor. Hans

andre argument handler om forskjellen i tid og rom, og at det vil være urimelig å sammenligne utsnitt av de to regimene. På dette punktet er Wippermann mer relevant fordi han understreker betydningen av å ta omgivelser og kontekst i betraktning når man sammenligner. Å si at forskjellen i tid og rom gjør en sammenligning umulig, er ikke logisk følgeriktig. Med denne logikken vil prinsippet bak komparative metoder forsvinne, siden en sammenligning nødvendigvis må gjøres med en lignende enhet i annerledes tid og/eller rom. Det samme gjelder allikevel her som ovenfor, at det er viktig å ta hensyn til at konteksten faktisk *er* annerledes. Sterkt annerledes.

Det siste poenget er at det er for stort fokus på likhetene mellom de to regimene innenfor slike *Mikrovergleiche*, og at det kan bidra til å utviske forskjellene mellom dem. Nok en gang mener jeg at Wippermann tar feil, og igjen må svaret være å henvise til vilje til nyansering og en vitenskapelig balanse. Sammenligner man to bruddstykker fra disse regimene og finner likheter, kan man ikke slutte at regimene var like, men at de har likhetstrekk basert på de nevnte bruddstykkene. Igjen er det viktig å ikke underslå forskjellene, men å fremlegge et balansert syn. Dette synes ikke å være målet til Wippermann, som avslutter boken sin med å hevde følgende (2009: 117):

Das die DDR dennoch weiterhin ihr totalitäres Attribut behielt und mit dem Dritten Reich verglichen wurde und immer noch wird, war und ist wissenschaftlich nicht begründet, sondern das Ergebnis intensiv betriebener Geschichtspolitik bestimmter Institutionen und Personen.

Han avslutter med andre ord som han starter: På et logisk vaklende grunnlag. For det første: Å hevde at likheter mellom DDR og Nazi-regimet ikke er undersøkt vitenskapelig, er i beste fall ufullstendig, og i verste fall feil. For det andre: Hvis et fenomen ikke er undersøkt vitenskapelig, bør ikke konklusjonen være at det *ikke* skal undersøkes vitenskapelig. Tvert i mot vil det utgjøre nok et argument for å gjennomføre en undersøkelse. I det følgende kommer mitt forsøk.

1.2 Begrepsavklaring og avgrensning

Noen av de sentrale begrepene i denne oppgaven vil være nødvendig å presisere. Det kanskje aller viktigste og mest omfattende er begrepet "totalitarisme", som utgjør den teoretiske kjernen i oppgaven. Denne begrepsavklaringen er imidlertid så viktig og omfattende at den vil bli diskutert i et eget kapittel. Et annet begrep som er sentralt for

denne oppgaven er "forfølgelse". Selv om begrepsforvirringen er adskillig mindre med dette begrepet, er det allikevel viktig å avklare hva slags mening det blir tillagt i denne oppgaven. Ordbokdefinisjonene er et godt utgangspunkt, og både "følge etter for å fange, drepe" og "følge og plage" er rimelige beskrivelser av den allmenne bruken av ordet. Allikevel illustrerer disse definisjonene behovet for å presisere, siden det ikke nødvendigvis er disse forståelsene som ligger til grunn for bruken av "forfølgelse" i denne undersøkelsen. For å komme til en snevrere definisjon, er det mulig å gå til Raphael Lemkin, mannen som har æren for FNs folkemordkonvensjon.

Lemkins motivasjon for å lage konvensjonen var at han ville straffe "the criminal intent to destroy or cripple permanently a human group. The act are directed against groups, as such, and individuals are selected for destruction only because they belong to these groups" (Lemkins sitert i Gellately og Kiernan 2003: 6). Dette er en adskillig snevrere definisjon av forfølgelse som passer bedre inn i denne sammenhengen. Til tross for Lemkin omtaler folkemord, velger jeg allikevel å fortsette å bruke ordet "forfølgelse". Dette skyldes primært at folkemordbegrepet er et omstridt begrep med meget normative konnotasjoner, og dette ville vært et forstyrrende element i denne sammenhengen, hvor selve tilfellene ikke er de primære forskningsobjektene. Forfølgelse, dermed, forstås i denne oppgaven som systematiske, statsinitierte handlinger som har til hensikt helt eller delvis å ødelegge en gruppe. De to virkelig sentrale ordene er systematisk og statsinitiert, noe som skiller denne type forfølgelse fra mer tilfeldige, sporadiske tilfeller hvor mobbadferd og massesuggesjon er fremtredende faktorer.

En avgrensning av en studie vil først og fremst måtte skje på to måter: i tid og i rom. I dette tilfellet er en slik avgrensning en enkel sak - med noen få unntak. Tidsomfanget i oppgaven vil være todelt: Den første perioden som blir gjennomgått er fra 1933-1945, og den andre fra 1949-1990. Selv om det absolutte fokus i oppgaven er på disse to periodene, vil det tidvis, av nødvendighetshensyn, bli redegjort for hendelser eller situasjoner i tider også utenfor periodene fordi konteksten blir ansett som viktig. På samme måte vil avgrensningen i rom foregå: Hovedvekten er selvsagt henholdsvis Tyskland og Øst-Tyskland, men i begge tilfeller vil også omgivelsene tidvis være relevante.

Et adskillig mer interessant og krevende prosjekt er avgrensningen av tema.

Som problemstillingen sier, er det de to regimene som er undersøkelsesobjekter. Det som i all hovedsak skal undersøkes er hvorvidt deres forfølgelse av Jehovas vitner tyder på en totalitær natur. Dermed vil diskusjoner i oppgaven kretse rundt totalitarisme og ulike måter å sammenligne de to regimene på. Det finnes mange relaterte diskusjoner som det kan være fornuftig å distansere seg tydelig fra for å unngå forvirring. Det kanskje fremste eksemplet er den generelle litteraturen om Holocaust som tar for seg alle offergruppene under nazismen, og jødene spesielt. Selv om det finnes mange mulige sammenligninger og parallelle diskusjoner i denne litteraturen, vil det altså ikke trekkes inn i denne oppgaven. Det samme kan sies om sammenligninger mellom fascistisk og nazistisk ideologi på den ene siden, og kommunistisk ideologi på den andre, som kun vil være relevant her om det er direkte knyttet til totalitarismebegrepet.

1.3 Problemstilling

Hovedformålet ved denne undersøkelsen er å bruke teorier om totalitarisme til å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner på tvers av to tilfeller. Det primære prosjektet i studien vil dermed bli å *anvende* totalitarismeteorien på to (originale) case, og ambisjonen vil være å komme frem til ny kunnskap som potensielt kan *utvikle* den eksisterende teorien. Først i andre rekke er ambisjonen å forklare forfølgelsene, og dermed få utvidet kunnskap om de to regimene. Selvsagt henger disse momentene uløselig sammen, siden det er umulig å gjøre det ene uten å gjøre det andre, men det er allikevel viktig å understreke at tilfellene kun er en lås i denne studien; det er teorien som er nøkkelen, og jeg skal undersøke om den passer.

Det som drøftes i denne studien er meget komplekst, og derfor er det enda viktigere at problemstillingen formuleres så presist som mulig. Siden det er flere momenter som undersøkes samtidig, om enn med ulik prioritet, bør også problemstillingen ha flere deler. Som det har kommet frem mellom linjene ovenfor, hviler undersøkelsen på en grunnleggende tese: Totalitarisme kan forklare de to tilfellene av forfølgelse. Allikevel vil denne tesen forbli mellom linjene og selve problemstilling vil utformes som et forskningsspørsmål. Dette gjøres av hensyn til nettopp presisjon, siden svaret forutsetter en grundig argumentasjon. Som King et al. (1994: 45) sier: "Framing a case study around an explanatory question may lead to more focused and relevant description", og dette er målet også i denne undersøkelsen. Med alt dette i bakhodet kan derfor en problemstilling formuleres slik:

1.) I hvor stor grad passer teorier om totalitarisme, slik disse teoriene blir forstått og presisert i denne studien, til å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner i henholdsvis Nazi-Tyskland og DDR?

Dette er det overordnede forskningsspørsmålet og peker på kjernen i undersøkelsen. I tillegg er det også mulig å lage to underordnede spørsmål:

2a) Hva var årsakene til at Jehovas vitner ble forfulgt i disse tilfellene?

2b) I hvor stor grad kan det sies å være likhetstrekk mellom regimene basert på de to fenomenene som undersøkes?

Logisk sett vil disse to spørsmålene allerede være innbakt i spørsmål 1, siden et svar på spørsmål 1 forutsetter at man kan også kan svare på 2a og 2b. Allikevel kan det være nyttig å utkrystallisere dem, slik at hva som faktisk undersøkes blir så tydelig som mulig.

1.4 Struktur

Denne studien vil fortsette med en gjennomgang av hvilken metode som ligger til grunn for de videre undersøkelsene (kapittel 2). Her blir det argumentert for hvorfor historisk komparativ metode, og mer presist: designet *parallel demonstration of theory*, er det beste for denne undersøkelsen, hvilke metodologiske utfordringer som finnes, samt en kort gjennomgang av historisk kildekritikk. Deretter vil begrepet "totalitarisme" bli diskutert (kapittel 3). Denne delen vil først ta form av en begrepsdiskusjon, for å peke på utfordringer (og løsninger) knyttet til begrepet. Dernest vil ulike definisjoner av totalitarisme bli gjennomgått, for best mulig å kunne definere det. I kapittel 4 vil den historiske empirien om forfølgelsene av Jehovas vitner bli presentert, noe som vil utgjøre grunnlaget for neste kapittel. Studiens hoveddel er kapittel 5, hvor problemstillingene gjennomgås. I denne delen kombineres elementer fra de andre kapitlene, først ved å bruke teorien til å forklare de to tilfellene hver for seg, og dernest illustrere hvordan teorien kan brukes på tvers av de to tilfellene. Avslutningsvis kommer en oppsummerende konklusjon, som vil presentere utfallet av forskningsspørsmålet. I korte trekk konkluderes det med at totalitarisme i stor grad kan forklare de to tilfellene

av forfølgelse. I tillegg vil også avslutningen drøfte hvordan konklusjonen kan brukes til å generalisere, samt peke på muligheter for videre forskning.

KAPITTEL TO

Fremgangsmåte og design

As in everyday life we gain powerful insights from a few encounters because these are assessed against the experience of a lifetime, so the theoretical framework ... provides the background against which the pictures of the cases studied yields more telling results
- Rueschmeyer et al. (1992: 38)

En utfordring ved alle statsvitenskapelige studier er å finne den riktige fremgangsmåten. Hva som er den riktige, eller kanskje mer presist: den *mest* riktige, metoden avhenger av en rekke faktorer. Først og fremst må metoden - åpenbart - fungere og være anerkjent innenfor det fagfeltet man befinner seg. Dernest bør metoden man velger være den som er best egnet til å svare på studiens problemstilling, noe som igjen avhenger av det teoretiske grunnlaget og hvilke type og antall enheter som skal undersøkes (Keman 2008: 64-65). I denne studien er det to tilfeller av forfølgelsene av Jehovas vitner i to ulike regimer, som forsøkes å forklares med teorier om totalitarisme. Empirien er altså historisk, noe som fører til at deler av historisk metode gjør seg gjeldende, nemlig kildekritikk. Dette er av mindre betydning for forskningsopplegget, og utfordringer knyttet til kildekritikk vil gjennomgå kort som avslutning på dette kapitlet. Større plass vil vies til den historisk-komparativ metode, med utgangspunkt i følgende spørsmål: a) Hva er historisk-komparativ metode?, b)) I hvilken grad er dette det mest egnede designet i denne studien?, og c) Hvilke metodologiske utfordringer må man være bevisst på når man bruker denne metoden?

2.1 Historisk-komparativ analyse

I all historisk-komparativ forskning vil det være to eller flere case som blir undersøkt med et gitt formål. Slike studier vil oftest bære preg av at de fokuserer på årsaker og sammenhenger bak store hendelser, en særlig sterk bevissthet rundt tidsdimensjonen og årsaker rotfestet i historien og systematisk sammenligning av et mindre (og dermed håndterbart) antall case. Ofte vil antallet case begrense seg selv fordi de fenomenene man studerer ikke har mange case å ta av (Manhoney og Rueschemeyer 2003: 11-13). Et case kan defineres som "a spatially delimited phenomenon (a unit) observed at a single point in time or over a period of time" (Gerring 2007: 19), som i denne undersøkelsen vil være de to regimene, Nazi-Tyskland og DDR. Fellestrekket for begge casene er en nokså omfattende forfølgelse av Jehovas vitner. At kun to case blir undersøkt, skyldes først og fremst at dette er et uhyre sjeldent fenomen, og at utvalget av mulige tilfeller derfor er særdeles begrenset. Dette er omstendigheter som legger tydelige føringer på valget av fremgangsmåte, for som John Gerring (2007: 49) peker på, har man grovt sett to alternativer i samfunnsvitenskapen: "...knowing more about less, or less about more". Sistnevnte er utelukket, siden de foreliggende tilfellene er de to eneste sammenlignbare av sitt slag (såvidt meg bekjent), og når de to tilfellene i tillegg er meget komplekse, vil dybde uansett være å foretrekke fremfor bredde. Dermed blir undersøkelsen et kvalitativt case-studium med to enheter, og det er viktig å understreke at det er *regimene* som er enhetene, eller casene, og ikke de to tilfellene av forfølgelse. Sistnevnte er derimot fenomener som har inntruffet i begge regimene.

Dette er allikevel bare ett skritt på veien mot et design, siden det finnes mange mulige måter å foreta et case-studium på. Men hvis man ser nærmere på særtrekkene til akkurat denne studien, blir metodevalget med ett enklere: Fordi det er snakk om flere enn ett case, som er adskilte (og definerbare) i både tid og rom, vil undersøkelsen måtte bli en form for historisk-komparativ analyse (Gerring 2007: 28). Det finnes imidlertid ulike måter å sammenligne historiske tilfeller på, og hvilken som velges, må tilpasses case, problemstilling og ambisjonen med undersøkelsen.

Theda Skocpol og Margaret Somers (1980: 175) deler historisk-komparativ analyse inn i tre ulike fremgangsmåter: *Macro-causal analysis*, *parallel demonstration of theory* og *contrast of contexts*. For denne undersøkelsen er det de to førstnevnte variantene som er relevante og som vil bli gjennomgått. *Macro-causal analysis* er den mest vanlige forståelsen av historisk-komparativ metode, og det er i all hovedsak denne

som ligger til grunn i f.eks. Mahoney og Rueschemeyers gjennomgang av metoden i boken *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* (2003: f.eks. ss. 10-11). Logikken bak en slik undersøkelse er ofte den samme som i statistiske undersøkelser, og en metode som kan brukes for å "validate causal statements about macro-phenomena for which, inherently, there are too many variables and not enough cases" (Skocpol og Somers 1980: 182). Når man bruker denne metoden, vil sammenligningen alltid ta utgangspunkt i spørsmål knyttet til forklaringer av fenomener eller et gitt antall hypoteser om mulige forklaringer.

Fremgangsmåten videre vil i utgangspunktet følge ett av to mulige design, begge basert på John Stuart Mills arbeider. Den første muligheten, som han kalte *Method of Agreement*, blir i diskursen om komparativ politikk omtalt som *most different systems design* (MDSD). Logikken bak et slikt design er at tilfellene som sammenlignes er mest mulig forskjellige med unntak av to momenter: fenomenet som skal forklares (avhengig variabel) og den hypotetiske forklaringen i undersøkelsen. Den andre fremgangsmåten er den Mill kalte *Method of Difference*, eller *most similar systems design* (MSSD). Her er tilfellene mest mulig like, men både fenomenet og den hypotetiske forklaringen er kun til stede i ett eller noen av tilfellene (Gerring 2007: 131-143; Keman 2008: 72-76; Ragin 1987: 36-42; Skocpol og Somers 1980: 183). Begge fremgangsmåtene har til hensikt å finne årsaker gjennom systematisk sammenligning, og hvilken metode som foretrekkes vil blant annet bero på hva som undersøkes og hvor mange og hvilke case som er tilgjengelig for undersøkelsen.

Den andre relevante formen for historisk-komparativ analyse som blir beskrevet hos Skocpol og Somers, er *parallel demonstration of theory*. Denne beskrives som en undersøkelse hvor historiske tilfeller sammenlignes

...to demonstrate that the theoretical arguments apply convincingly to multiple cases that ought to fit if the theory in question is indeed valid. [...] The point of comparison is to assert a similarity among the cases - similarity, that is, in terms of the common applicability of the overall theoretical arguments... (Skocpol og Somers 1980: 177).

Hans Keman (2008: 73) påpeker at denne metoden er en form for MDSD, siden logikken er at en teori skal kunne forklare et fenomen på tvers av ulike tilfeller, til tross for at tilfellene er forskjellige. Dette er til en viss grad riktig, men ikke helt presist. Hvis man

legger forståelsen til Skocpol og Somers til grunn, vil både MDSD og *parallel demonstration of theory* ha til hensikt å forklare fenomener på tvers av ulike case. Forskjellen vil være at med sistnevnte metode vil det også være et mål å demonstrere forklaringskraften til én bestemt teori, og casene vil i hovedsak være valgt med dette for øye (Skocpol og Somers 1980: 176, 191).

2.2 Designet i denne undersøkelsen

I denne undersøkelsen er forfølgelsen av Jehovas vitner et fenomen som begge regimene har til felles, med andre ord scorer de begge positivt på den avhengige variabelen. Kjernes spørsmålet i studien er hva som kan forklare forfølgelsen, og det overhengende hypotesen er at den i begge tilfeller best kan forklares ved å bruke totalitarismeteorien. Dette betyr følgende: De kjennetegn på et regime og dets adferd som kan finnes i teorien om totalitære regimer, vil være de uavhengige variablene som ifølge hypotesen vil forklare forfølgelsen. For enkelhets skyld kan dette knippet av uavhengige variabler sees på som én variabel, samlet under en totalitær paraply. Allikevel vil også en rekke andre uavhengige variabler være relevante for undersøkelsen, nemlig alle de andre mulige kjennetegnene ved et regime: de som *ikke* kan sees som indikatorer på totalitarisme. Ifølge hypotesen vil disse enten ikke kunne bidra til å forklare forfølgelsen overhodet (fordi *forskjellige* scorer på uavhengige variabler ikke kan forklare *likhet* i utfall), eller tilby forklaringer som er mindre overbevisende enn de variablene som er knyttet til totalitarismeteorien.

Utgangspunktet for undersøkelsen er dermed en teori og hvorvidt den kan forklare fenomener på tvers av ulike case. Dette peker i retning det Skocpol kaller *parallel demonstration of theory*. Samtidig er casene også relevante, og som Keman påpeker vil det være elementer av MDSD også i en slik fremgangsmåte. Hvis de to casene i utgangspunktet hadde vært meget like, ville det ikke bevist noe annet enn at teorien fungerer på én bestemt regimetype. Dette ville vært spesielt problematisk i denne sammenhengen, siden deler av teorien om totalitære regimer har blitt laget induktivt med utgangspunkt i Nazi-Tyskland. At teorien vil fungere på dette caset alene, er dermed sannsynlig (men på ingen måte sikkert), og derfor vil det være hensiktsmessig å kunne påvise en viss grad av forskjell på de to casene, Nazi-Tyskland og DDR, for at undersøkelsen skal kunne illustrere teoriens forklaringskraft på tvers av ulike case.

Denne utfordringen er langt fra uoverkommelig, og for å peke på noen forskjeller, kan følgende to nevnes: 1.) Ideologien i de to regimene var forskjellige i så stor grad at de (kommunister og nazister) langt på vei så på hverandre som politiske motsetninger (Clark og Schlögel 2009: 440-441). Selv om dette nok ikke er helt presist, og de to ideologiene ikke er fullstendige motsetninger, er det åpenbart at forskjellene er mer enn store nok til å kunne plassere dem i ulike kategorier (se f.eks. Seliger 1976: 210-214). 2.) De to regimene eksisterte i svært ulike internasjonale omgivelser. Nazi-Tyskland oppsto i mellomkrigstiden og startet etter noen år Andre verdenskrig på egen hånd. Halve regimets levetid besto dermed av en altomfattende krig, og i mer enn halve perioden gjennomførte nazistene det verste folkemordet i moderne tid. Hele DDRs eksistens var også preget av krig, men av en fullstendig ulik art. Den kalde krigen var i første rekke et politisk spill, og i Europa lite preget av åpenlyse voldshandlinger, selv om nærværet av atomvåpen og terrorbalansen kan sies å ha gjort Den kalde krigen til et uhyggelig ragnarok - potensielt. DDRs handlingsrom var dermed mye mindre enn Det tredje rikets, noe som også understrekes av den sovjetiske påvirkningen på det østtyske regimet.

Disse to forskjellene illustrerer noen av ulikhetene ved de to casene, og spesielt de ideologiske forskjellene gjør det interessant å sammenligne dem. Fordelen med å påvise en markant forskjell mellom de to casene som sammenlignes, er åpenbar: Hvis den grunnleggende teorien (les: totalitarismeteorien) kan vise seg å forklare det den skal forklare (les: forfølgelsen av Jehovas vitner) på tvers av to *ulike* case, er dette et bedre grunnlag for å generalisere og å trekke slutninger enn hvis de to casene i utgangspunktet hadde vært svært like. Spesielt vil dette si noe om totalitarismebegrepets robusthet og evne til å anvendes under grunnleggende forskjellige ytre omstendigheter, og på tvers av regimer som så på hverandre som dødsfiender. Det er imidlertid ikke snakk om et gjennomført MDSD, men kun å bruke den grunnleggende logikken, altså: understreke forskjellen mellom de to casene. Det primære designet i undersøkelsen vil bli det Skocpol kaller *parallel demonstration of theory*, fordi det både passer best til problemstillingen og til casene. At elementer av MDSD også brukes, er på ingen måte uvanlig, og kan tvert i mot (som vist ovenfor) bidra til å tilføre ytterligere dybde i studien (Skocpol og Somers 1980: 187, 189).

Et interessant moment som også bør nevnes, er de særegne trekkene ved Jehovas vitner som gruppe og hvordan de er relevante i denne sammenhengen. I korte trekk er

gruppen er religiøs minoritet, som er absolutt apolitisk og pasifistisk. I tillegg er de svært sosialt isolasjonistiske, og det eneste som gjør dem synlige i samfunnet, er deres ønske om (og religiøse forpliktelse til) å forkynne sin religion. Selv om de i enkelte tilfeller har blitt utsatt for undertrykking, har de svært sjelden vært ofre for en organisert, statlig forfølgelse. Generelt kan man si at gruppen er et usannsynlig offer, spesielt på grunn av kombinasjonen av at de både er apolitiske og pasifister. Disse to egenskapene gjør det vanskelig (eller umulig) å oppfatte dem som en reell trussel mot et hvilket som helst regime. At de er en slik usannsynlig offergruppe, kan også brukes statsvitenskapelig hvis man ser på dem som et "least-likely"-case. Logikken ved et slikt perspektiv er at man undersøker et case som det i utgangspunktet er lite sannsynlig at teorien vil lykkes med å forklare. Hvis den allikevel lykkes med å forklare tilfellet (bedre enn andre teorier), vil dette styrke teorien og potensielt også utvide den. Om teorien derimot ikke kan forklare tilfellet, må den revurderes (George og Bennett 2005: 120-122; Gerring 2007: 116-117).

En systematisk forfølgelse av Jehovas vitner er, som sagt, usannsynlig, og at det kun finnes to tydelige eksempler, er en god illustrasjon. Dette betyr at å forklare denne forfølgelsen vil være et least-likely-case - også for teorien om totalitære regimet. Den grunnleggende hypotesen i denne undersøkelsen er at totalitarismeteorien er den teorien som forklarer de to tilfellene best. Kanskje kan det derfor fremstå som en logisk diskrepans at forfølgelsen kan være et least-likely-case. Dette må derfor utdypes. For det første: Årsaken til at teorien om det totalitære er det som antas å forklare forfølgelsen best, er fordi alle andre, sammenlignbare teorier fremstår som enda mindre sannsynlige. Det er på ingen måte gitt at totalitarismeteorien *må* forklare forfølgelsen av Jehovas vitner, men av de mulige teoriene, er denne den minst usannsynlige. Her er det også på sin plass å minne om at de to tilfellene av forfølgelse både er marginale og underbelyste, og at det ikke er noen grunn til å tro at de ligger til grunn for *noen* av teoriene om totalitarisme, noe som taler imot eventuell sirkulær argumentasjon.

For det andre vil forfølgelse av Jehovas vitner være usannsynlig også i et totalitært regime. Dette er imidlertid også et utsagn som må presiseres: Ifølge teorien om totalitære regimer, kan absolutt alle innbyggere bli utsatt for forfølgelse i slike regimer, på tilsynelatende vilkårlige grunnlag. Derfor er forfølgelse som sådan sannsynlig i totalitære regimer, men hva gjelder eksplisitt, systematisk forfølgelse av bestemte grupper, vil Jehovas vitner fremdeles være et usannsynlig tilfelle

sammenlignet med andre grupper. Med en slik grunnleggende logikk er det mulig å hevde at hvis totalitarismeteorien kan forklare disse tilfellene av forfølgelse, vil den også etter alt å dømme kunne forklare andre, lignende tilfeller som er mer sannsynlig i henhold til teorien. En slik påstand forutsetter selvsagt at ingen andre, konkurrerende teorier forklarer tilfellene like godt eller bedre.

Det er imidlertid vanskelig å gjennomføre en fullgod *crucial case*-test i denne undersøkelsen. En av hovedgrunnene til dette er "the looseness (the underspecification) of most social science theories", som Gerring (2007: 118) peker på. Allikevel vil det være mulig å bruke den grunnleggende logikken til et least-likely-case også i denne studien: Forfølgelse av Jehovas vitner er et usannsynlig fenomen, og hvis teorien om totalitarisme likevel kan forklare den (på en tilfredsstillende måte), er det sannsynlig at dette faktisk er den mest riktige teorien. I tillegg til å forklare selve casene, handler et slikt prosjekt også om å finne grensene til en teori; hva den kan gi og hva den *ikke* kan forklare.

Fremgangsmåten i denne undersøkelsen kan dermed oppsummeres på følgende måte: Utgangspunktet er forfølgelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland og DDR, som er de to casene, og den grunnleggende idéen er at disse fenomenene best kan forklares ved å bruke teorier om totalitarisme. Teorien er derfor meget sentral, og en grundig gjennomgang av denne vil være nødvendig. Resultatet av undersøkelsen kan dermed lede til økt kunnskap om og forståelse av de to regimene og de realhistoriske tilfellene av forfølgelse. Men i tillegg til økt kunnskap om det som faktisk undersøkes, bør også case-studier som denne tilby innsikter som går ut over det som er blitt undersøkt. Generaliseringen er en viktig del av slike studier, og det spesielle med case-studien er at man kan slutte til et større hele fra en mye mindre del (Gerring 2007: 79). Men hvordan kan man generalisere ut ifra denne undersøkelsen?

For det første kan man trekke slutninger om tilfeller hvor Jehovas vitner, eller andre sammenlignbare minoriteter, blir forfulgt. Mer konkret kan man si at hvis et regime driver systematisk forfølgelse av en like usannsynlig offergruppe som Jehovas vitner, er det grunn til å tro at regimet er totalitært eller har sterke totalitære trekk. Hvis dette, gjennom nærmere undersøkelser, viser seg å være riktig, kan man bruke totalitarismeteorien til å forsøke å predikere dette regimets adferd også på andre områder av politikktutøvelsen. I tillegg kan det argumenteres for at selve totalitarismeteorien har fått en (marginalt) utvidet gyldighetsområde, siden den har lyktes med å forklare noe

det ikke var åpenbart at den kunne. Samtidig vil en slik undersøkelse også bidra til å tydeliggjøre skillet mellom totalitære regimer og andre ikke-demokratiske regimer. Hvis det kan argumenteres for at en omfattende, systematisk måte forfølgelse av en usannsynlig offergruppe som Jehovas vitner kun kan skje i totalitære regimer, vil dette være et nytt skille mellom f.eks. totalitære og autoritære regimer. Dette vil både være interessant for forskningen og teoriutviklingen, og for den praktiske anvendelsen av teoriene. Generaliseringen som kan utledes fra denne undersøkelsen blir derfor: a) mer kunnskap om årsakene til forfølgelse av minoriteter som kan sammenlignes med Jehovas vitner, b) mer kunnskap om og innhold i teoriene om totalitarisme, c) mer kunnskap om hvordan totalitære regimer er forskjellige fra andre ikke-demokratiske regimer.

2.3 Metodologiske utfordringer

Et klassisk metodologisk problem ved slike casestudier, er det såkalte "small N"-problemet: Få case og mange variabler. Denne utfordringen kan være et stort handicap for slike undersøkelser, men som Rueschemeyer (2003: 307, 325) peker på, er det ikke en nødvendighet. Den vanlige "løsningen" på dette mulige problemet, er å øke antallet case som undersøkes slik at konklusjonene i undersøkelsen får økt troverdighet (King et al. 1994: 227). Problemet er, som i dette tilfellet, at det ikke alltid vil være mulig å øke antallet observasjoner, selv om dette skulle være ønskelig. Som David Collier (1991: 7) påpeker: "A small number of cases is studied either because these phenomena occur relatively infrequently or because, even if they are more common, it is believed that they are best understood through the close analysis of relatively few observations". I denne studien er Colliers førstnevnte poeng tilfelle: Det som studeres er svært, svært sjeldent, og utvalget er derfor tilsvarende begrenset. Sett på denne måten er antallet observasjoner så høyt som det kan være. Jehovas vitner har bare blitt forfulgt (på en måte som kan sammenlignes) to ganger, og begge tilfellene er inkludert i denne undersøkelsen. En av fordelene med en slik dyptgående studie av få case er at det ofte vil være enklere å oppdage årsakssammenhenger. Når man studerer mange case, vil man normalt kun undersøke hvorvidt et fenomen har funnet sted eller ikke, f.eks. revolusjon vs. ikke-revolusjon. Med få case vil det derimot være enklere å peke på årsakene; både til at fenomenene inntraff, og hvorfor de inntraff på den måte de gjorde (Gerring 2007: 43, 49).

Likevel finnes det også svakheter med å studere få case. Hovedsvakheten omhandler generalisering, siden en undersøkelse av få case ofte vil ha et begrenset gyldighetsområde (Ragin 1987: 167-168). Med andre ord: Ved bare å observere to tilfeller, vil det kunne være vanskelig å komme frem til kunnskap som også kan benyttes på andre tilfeller. Selv om dette kan være sant, er det ikke nødvendigvis slik at en studie av få case ikke vil kunne fortelle noe om andre tilfeller: Til og med studien av ett enkelt case kan føre til teoretiske fremskritt (Rueschemeyer 2003: 332). Problemet med bare ett case er allikevel at det er vanskelig å kunne forklare fenomener, siden faren vil være stor for at det finnes andre forklaringsfaktorer som ikke synes i undersøkelsen. Dietrich Rueschemeyer (2003: 332) sier: "This is the reason why going beyond the boundaries of a single case can put into question seemingly well-established causal accounts and generate new problems and new insight". I denne undersøkelsen finner man et eksempel på en slik "well-established causal account" med at forfølgelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland ofte blir forklart med at de nektet å utføre militærtjeneste. Å avvise denne påstanden blir enklere, og mer overbevisende, hvis man kan sammenligne to case og vise til andre forklaringer på tvers av dem. En slik fremgangsmåte vil kunne være enklere med dyptgående undersøkelser av få case, hvor man ofte har mange teoretisk relevante observasjoner: Med få case kan man bruke teorien på enkeltobservasjoner (som verneplikten), og man står overfor en undersøkelse som kan inneholde "the generation, testing, revising, and retesting of explanatory propositions within the same complex material" (Rueschemeyer 2003: 315), noe som ville vært adskillig vanskeligere i en studie med mange case.

Til tross for dette skal man være forsiktig med å generalisere for bredt på bakgrunn av en undersøkelse med bare to case. Man må være klar over at man har tatt et valg om dybde-, fremfor breddekunnskap, selv om det i akkurat denne undersøkelsen var et valg med kun ett alternativ. Det er også viktig å være bevisst på hva man kan få kunnskap om utover det man undersøker, altså: På hvilke måter kunnskapen er overførbart. I denne studien er ikke konklusjonene allmenngyldige, slik at de kan overføres til alle regimer eller alle tilfeller av forfølgelse. Isteden kan den overføres til regimer som kan sees som totalitære, eller med sterke totalitære trekk, samt tilfeller av systematisk forfølgelse av minoriteter. Konklusjonene kan også overføres til teorien om totalitære regimer generelt, og på denne måten bidra til en videre begrepsutvikling (Mahoney 2003: 164-165).

Et annet metodologisk utfordring som bør diskuteres her er det såkalte "Galton's problem", som Keman (2008: 79) beskriver som "the situation where the observed differences and similarities may well be caused by an often exogenous factor that is common to all the cases selected for comparison". Men hvordan kan man unngå et slikt problem? Det vil alltid kunne være bakenforliggende årsaker som man ikke kjenner til, så det er umulig å garantere seg mot spuriøse sammenhenger. Trøsten er at det finnes tiltak som gjør at man reduserer sannsynligheten for slike problemer, og som Arend Lijphart (1975: 171) sier: "[It] can be handled without difficulty if the source of the diffusion is known or suspected". Er man med andre ord klar over de mulige bakenforliggende årsakene, vil man ha større mulighet for å oppdage dem underveis. I denne konkrete undersøkelsen er det spesielt ett moment som potensielt kan være til bekymring: begge regimene som undersøkes er variasjoner av tyske stater. Man kan derfor tenke seg at det er særegne trekk ved den tyske kulturen som *egentlig* forklarer forfølgelsen av Jehovas vitner i begge tilfeller.² Hvis man ser fullstendig bort fra denne muligheten, og (tilsynelatende) lykkes med å forklare forfølgelsen med andre teorier, kan det i verste fall føre til at konklusjonen blir ugyldig. Allikevel er muligheten liten for at dette skal påvirke studien i stor grad. De ulike forklaringsfaktorene som brukes er ikke knyttet til kultur eller identitet, men er i all hovedsak politiske og ideologiske. Går man dypt nok i materien vil man selvsagt kunne hevde at den felles kulturarven også har påvirket synet på politikk, men dette problemet kommer man ikke utenom. Den eneste løsningen er dermed å være problematikken bevisst underveis.

2.4 Kildekritikk

I denne undersøkelsen er det historiske tilfeller som er casene, og naturlig nok brukes derfor historisk empiri. Dette er vanligvis en enkel sak, og hvis man bruker anerkjente og gode historiske verk, er kildekritikk et ikke-tema. Hvis de historiske fenomenene derimot er så snevre at kildeutvalget er tilsvarende snevert, vil kildekritikk med ett bli noe mer relevant. Dette er tilfellet i denne undersøkelsen. Derfor er det nødvendig med en kort omtale av de problematiske momentene ved det foreliggende kildeutvalget, slik at leseren kan være det bevisst underveis.

² Det er i stor grad en slik kulturell forklaring Daniel Goldhagen (1996) bruker for å forklare Holocaust. Andre gode arbeider om tysk, illiberal kultur er Krieger (1972), og Stern (1961; 1971).

I kildematerialet om forfølgelsen av Jehovas vitner vil det hovedsakelig være én hovedutfordring: All litteratur som omtaler Jehovas vitner kan potensielt være problematisk. Dette skyldes at svært mange av dem som har bidratt til denne litteraturen enten har et meget positivt eller meget negativt forhold til trosamfunnet, noe som vil være det Ottar Dahl (1973: 73) kaller "verdiengasjement" og som kan påvirke kildens troverdighet. På det ene ytterpunktet finner man litteraturen som Vitnene selv har skrevet og gitt ut, hvor det er rimelig å mistenke at motivasjonen ikke bare er å formidle historien, men også å forkynne det religiøse budskapet og sette gruppen i et best mulig lys. På motsatt side finner man dem som *har vært* Jehovas vitner, men som har trukket seg ut. Disse vil ofte ha sterke negative følelser mot organisasjonen, noe som kan forklares med at de som melder seg ut av trosfellesskapet oftest opplever å bli utstøtt (Ringnes 2009: 98-101). Et eksempel på en slik forfatter er M. James Penton, som i forordet til *Jehovah's Witnesses and the Third Reich* (2004: xviii) sier at han forlot bevegelsen "in a bitter parting". Mellom disse to ytterpolene finner man all den andre litteraturen, som ikke nødvendigvis er like normativt ladet. Problemet er at det er enkelt å ha en mening om Jehovas vitner, og de færreste vil klare å forholde seg fullstendig nøytrale. Selv om dette sjelden vil bli et stort problem for en undersøkelse, er det viktig å kjenne til utfordringen.

Den eneste måten å unngå denne problematikken helt på, er å unnlate å bruke noen slike kilder. I denne studien er dette fullstendig umulig, noe som i stor grad skyldes at kildeuniverset er såpass lite. Løsningen på problematikken er dermed å bruke slike kilder så lite som mulig alene, og bekrefte opplysningene ved å bruke flere kilder. Jo flere kilder som bekrefter en opplysning, desto mer troverdig kan opplysningen antas å være, og denne logikken kalles ofte kildetriangulering. Hvis dette gjennomføres på en god måte, vil problemet med potensielt lite troverdige kilder langt på vei være løst. Dette er også blitt forsøkt gjort i denne undersøkelsen, til tross for at utvalget kilder er meget begrenset. Uansett vil det viktigste være at man kjenner til problematikken og har et bevisst forhold til hvilke kilder man bruker og hva slags egenskaper disse har.

KAPITTEL TRE

Hva er totalitarisme?

I am not attempting anything so ambitious as a "definition" of totalitarianism. I am merely trying ... to select a coherent set of traits which will serve certain specific purposes.

- Karl W. Deutsch (1964: 340)

Det finnes få begrep i studiet av politikk som er like omstridt og vanskelige som "totalitarisme". Dels kan dette forklares med uunngåelige uenigheter knyttet til definisjoner, delvis med omgivelsene begrepet ble født inn i, og delvis kan det forklares med misforståelser og at en dårlig bruk av begrepet har blitt videreført. Resultatet har blitt at hvis man omtaler noe som "totalitært", vet både alle og ingen hva det betyr: Alle vet at det er negativt ladet, men ingen vet nøyaktig hva det innebærer. I dagligtalen er "totalitær(t)" blitt en form for samlebegrep for alle tendenser, handlinger eller meninger som blir ansett for å være ikke-demokratiske. Der hvor "demokrati" tilsvarer "det gode" i politisk diskurs, har "totalitarisme" blitt "det onde". Dette er selvsagt ikke helt uten grunnlag, men det er upresist og uholdbart i en akademisk sammenheng. Derfor: For å kunne bruke "totalitarisme" som et sentralt begrep i en studie som denne, er det i alle høyeste grad nødvendig å presisere begrepet.

En god definisjon er imidlertid bare én av mange viktige presiseringer. Et av de store problemene ved totalitarisme som begrep, illustreres godt med følgende: Tittelen på denne delen er: "Hva er totalitarisme?". Hva dette spørsmålet innebærer, er allikevel ikke helt klart. Det *kan* ganske enkelt spørre etter (a) en definisjon av fenomenet totalitarisme, men det kan også spørre etter (b) hva slags type begrep "totalitarisme" er og hvordan det bør behandles. Og videre: For å kunne svare på (a) på en god måte, er det først nødvendig å svare på (b). Dermed står man igjen med to svært ulike spørsmål, som nødvendigvis må behandles i denne

rekkefølgen. Hvis disse spørsmålene presiseres, står man igjen med en form for metadefinisjon av totalitarisme, altså: Hva er begrepet "totalitarisme" og hvordan bør det behandles?, og dernest selve definisjonen: Hvordan kan fenomenet totalitarisme defineres?

Disse faglige og semantiske utfordringene er (dessverre) nødvendige å forholde seg til om man skal bruke begrepet på en akademisk holdbar måte. Mye av dette kan forklares med at "totalitarisme" er det vi kan kalle et *essentially contested concept*. I sin klassiske artikkel forklarer W. B. Gallie (1955: 169) dette fenomenet slik: "...there are concepts which are essentially contested, concepts the proper use of which inevitably involves endless disputes about their proper uses on the part of their users". Med andre ord: Ønsker man å bruke et begrep som totalitarisme med akademiske hensikter, vil det være en forutsetning å definere begrepet i forkant. Dette kommer tydelig frem hvis en definisjon hadde vært utelatt i denne oppgaven. Spørsmålet om hvorvidt to tilfeller av forfølgelse kan sies å være trekk på totalitarisme, vil være fullstendig substans-, og meningsløst uten en definisjon av det totalitære.

Robert Adcock og David Colliers teori om *background concepts* har mye til felles med tanken om *essentially contested concepts*, og deres metodologiske fremgangsmåte passer enda bedre i denne sammenhengen. I følge Adcock og Collier (2001: 530) er det slik at et "background concept ... encompasses the constellation of potentially diverse meanings associated with a given concept", og dermed må det avgrenses og presiseres før det kan brukes på en vitenskapelig god måte. Løsningen er å komme frem til et begrunnet utsnitt av alle de tilgjengelige forståelsene som finnes i et *background concept*, med den hensikt å lage en presis definisjon. Denne endelige definisjonen omtaler Adcock og Collier som et *systematized concept*.

Ifølge Adcock og Collier (2001: 532) er det tre hovedutfordringer med å lage et systematisert konsept: For det første er det viktig å innse at valget av et systematisert konsept er et begrenset valg. Den presiserte definisjonen må være et utsnitt av bakgrunnskonseptet, og ikke trekke inn elementer som ikke finnes der. For det andre må man innse at det systematiserte konseptet er et valg. Andre mulige definisjoner er nettopp *mulige* definisjoner og bør ikke systematisk ignoreres. Dette er en tanke man også finner hos Gallie (1955: 172), som sier at: "...to use an essentially contested concept means to use it against other uses and to recognize that one's own use of it has to be maintained against these other uses". Adcock og Colliers siste punkt for et godt systematisert konsept er nettopp dette, at definisjonen utdypes tilstrekkelig. For at et konsept skal være fruktbart, må man både forklare dets

innhold, og hvordan det skiller seg fra andre, lignende konsepter. I dette tilfellet vil innholdet være en indre definisjon på totalitarisme, i motsetning til den ytre definisjonen som vil utdype hvordan denne regimeformen skiller seg fra andre former for diktatur. For å komme så langt er det imidlertid først nødvendig å svare på det som ovenfor ble omtalt som metaspørsmålet, altså: Hva er begrepet "totalitarisme" og hvordan bør det behandles?

3.1 Begrepets historie

For å gjøre ting enkelt, er det mulig å si at all bruk av "totalitarisme" og "totalitær" kan deles inn i to ulike kategorier: politisk/ideologisk og akademisk/analytisk bruk. Selv om brukerne av begrepet ikke alltid er dette bevisst, og selv om skillet mellom de kategoriene tidvis kan være nokså ullent, er dette en inndeling som både er logisk og korrekt. Som Øystein Sørensen (2011: 12) påpeker, har det "eksistert et spenningsfylt forhold mellom de ideologiske og de analytiske aspektene ved begrepet", noe som antagelig kan forklares med at de to begrepene sjelden blir holdt tilstrekkelig adskilt. I det følgende skal jeg vie lite oppmerksomhet til den ideologiske kategorien, men desto mer til den akademiske analytiske.

"Totalitarisme" oppsto likefullt som ideologisk begrep i 1920-tallets Italia. Anti-fascister brukte det først for å beskrive Mussolinis styreform og anti-demokratiske tendenser. Til tross for at dette (åpenbart) var et forsøk på kritikk, inkorporerte fascistene begrepet i sin sjargong, men med positivt fortegn, og på denne måten oppsto idéen om *lo stato totalitario*. Forskningen, og dermed: bruken av totalitarisme som akademisk begrep, startet imidlertid ikke for alvor før etter Andre verdenskrig. Selv om hun ikke var den første, var det Hannah Arendts bok *The Orgins of Totalitarianism* (1968 [1951]) som virkelig startet den akademiske debatten om totalitarisme. Arendts bok har siden blitt utsatt for en jevn strøm med kritikk, men den er fremdeles et av de verk man på en eller annen måte må ta stilling til. Noen år senere kom en av de andre store arbeidene som fremdeles har betydning, nemlig Carl J. Friedrich og Zbigniew Brzezinskis *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1965 [1956]).

Mange, men i særdeleshet disse to bøkene, startet den akademiske diskursen om totalitære regimer. Oppstarten av det som langt på vei var et nytt forskningsfelt sammenfalt med starten på Den kalde krigen, og etterhvert som denne utviklet seg, ble "totalitarisme" i større og større grad benyttet som politisk og ideologisk virkemiddel - spesielt i denne perioden (se f.eks. Gleason 1995). Her kan igjen Gallies teori om *essentially contested concepts* trekkes inn, siden totalitarisme ofte ble brukt som demokratiets motsats. Gallie (1955: 172) sier: "...during the last one hundred and fifty years [democracy] has steadily

established itself as *the* apprasive political concept *par excellence*". Selv om tidsperspektivet er annerledes, er det rimelig å hevde at totalitarisme i denne sammenhengen er det motsatte, altså det mest nedsettende politiske begrepet *par excellence*. Dette forklarer hvorfor begrepet har fungert så godt som ideologisk verktøy, spesielt under den kalde krigen, men også i dag.

Den politiske bruken bidro sterkt til å undergrave den akademiske forskningen på totalitarisme, noe som kom tydelig frem med den revisjonistiske bølgen som slo over forskningsfeltet på 1960-tallet. Noen, som f.eks. Benjamin Barber (1969: 37-38) og Herbert J. Spiro (1968: 112), mente at begrepet var så omstridt at det ville forsvinne. Andre forsøkte å endre betydningen og omfanget av begrepet for å tilpasse det til en stadig endrende verden, og et godt eksempel er Robert Tuckers (1961) konsept om "movement-regimes". Den revisjonistiske utviklingen fortsatte, og det kanskje fremste eksemplet er Robert Burrowes' artikkel "Totalitarianism: The Revised Standard Version" (1969). Denne artikkelen er i utgangspunktet en anmeldelse av de oppdaterte utgavene av Arendts *Origins* og Friedrich og Brzezinskis *Totalitarian Dictatorship*, men gjennom sin gjennomførte kritikk av begge verkene, er den like mye en kritikk av begrepet generelt, og på mange måter oppsummerer Burrowes 1960-tallets holdning til forskning på totalitære regimer. Hovedpoenget hans er at særlig Arendt løfter studiet av totalitære ut av anvendelsesområdet til den historisk-komparative sosiologien, det man her kunne kalle samfunnsvitenskapelig normalvitenskap. I tillegg tar Burrowes avstand fra Arendts normative tone, som han mener stenger for forståelse.

I løpet av 1970-tallet ble forskning på totalitære regimer tilsynelatende mindre viktig i forskningen. Debatten hadde roet seg betraktelig ned, og begrepet var ikke lenger i kjernen av den faglige diskurs. Til tross for enkelte bidrag på '70-, og '80-tallet, var det ikke før etter murens fall i 1989 at diskusjoner rundt totalitarisme igjen fremsto som viktige. Dette skyldes blant annet en økt tilgang på dokumenter og informasjon om Sovjetunionen og de andre østblokklandene, men de endrede forholdene i øst-Europa førte også til en økt interesse for denne type regimeforskning generelt. Men det var spesielt terrorangrepet i USA 11. september 2001 som førte til en renessanse for totalitarismeforskningen. I tillegg har også mer klassisk totalitarismeteorologi hatt en renessanse, og fremdeles utkommer arbeider som driver forskningen fremover og holder begrepet aktuelt (f. eks. Linz 2000; Geyer og Fitzpatrick 2009; Pauley 2009; Wippermann 1997; Sørensen 2010; Sørensen et al. 2011).

3.2 Hva skal begrepet være?

For å kunne komme frem til en fullgod definisjon, er det som nevnt viktig å finne ut hvilke begrep som skal defineres. Totalitarisme som et ideologisk verktøy er ikke spesielt interessant i denne sammenhengen, selv om historikere har påvist til fulle at begrepet inngikk som våpen i Den kalde krigen (Gleason 1995). Videre i denne studien vil allikevel teorien utelukkende brukes som et vitenskapelig begrep. Dette er allikevel ikke like enkelt som det høres, spesielt på grunn av det nærmest uendelige antallet definisjoner som finnes, men også fordi det ligger en iboende uklarhet i begrepet. "Demokrati" har en semantisk betydning som (langt på vei) korrelerer med hvordan det brukes, og det gjelder for "oligarki", "autokrati" og "teokrati". Ved "totalitarisme" eller "totalitær" er imidlertid den eneste semantiske betydningen at det omtaler noe med en total karakter. Hva som er totalt og på hvilken måte, er uklart. Dette er den ene kilden til problematikk ved begrepet.

Den andre omhandler hva slags begrep "totalitarisme" kan sies å være. For "demokrati" (og tilsvarende begrep) er det nokså enkelt: De er styreformer som inngår i en større, faglig regimetytologi, og alle adjektivformer springer ut av disse begrepene (altså: demokratisk, oligarkisk etc.). For totalitarisme, derimot, er adjektivet ("totalitær") mer fremtredende, og "totalitarisme" et slags konstruert begrep for å beskrive fenomenet. Når man skal omtale en stat hvor et slik fenomen er fremtredende, vil man ikke kunne kalle den et "totalikrati", men isteden "et totalitært regime" (eller tilsvarende). Grunnen til å påpeke disse semantiske problemene, er for å vise at "totalitarisme", på grunn av sin uklare betydning, i utgangspunktet stiller med et handicap når det gjelder bruksverdi. Dette bidrar også til at begrepet nødvendigvis må presiseres og defineres tilstrekkelig før det kan brukes på en hensiktsmessig måte.

En av dem som har skrevet mye om selve begrepet "totalitarisme", er den italienske statsviteren Giovanni Sartori. I en glimrende artikkel fra 1993, "Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error", går han gjennom endel av de begrepsmessige utfordringene knyttet til totalitarisme som samfunnsvitenskapelig konsept. Totalitarisme, sier Sartori (1993: 6), "...well illustrates all the mishandling a concept can conceivably take", hvilket forklarer hvorfor en kort gjennomgang av begrepsdiskusjonen er nødvendig også her. Alle først kan det være rimelig å se på den mest alvorlige kritikken rettet mot begrepet, nemlig den som hevder at det bør fjernes fra akademisk terminologi fordi det er verdiløst som vitenskapelig begrep. Det har vært mange årsaker til denne kritikken, men først og fremst har det blitt trukket frem to aspekter: For det første at begrepet ikke har en entydig betydning, og for det andre at det

har blitt benyttet som politisk og ideologisk virkemiddel (Curtis 1969; Groth 1964; Žižek 2001). Selv om denne diskusjonen både er interessant og viktig, er den for omfattende i denne sammenhengen. Jeg velger isteden kort å anerkjenne at det åpenbart finnes problematiske elementer ved begrepet "totalitarisme"; en utfordring det deler med nesten alle andre samfunnsvitenskapelige begrep, men å konkludere med at det allikevel bør beholdes i akademisk terminologi. Som Sartori (1987: 196) sier: "The good reason for rejecting totalitarianism is to replace it with a better concept - not with nothing", og fremdeles finnes det ikke et bedre alternativ.

Fordi det finnes mange problematiske aspekter ved "totalitarisme", er det desto viktigere å tydeliggjøre hva man snakker om. Som akademisk begrep kan "totalitarisme", grovt sett, bety én av to ting: For det første kan det være en del av en regimetytologi. Brukt slik vil begrepet være en klassifiseringskategori for regimer, hvor merkelappen "totalitær" vil brukes på samme måte som "autoritær" eller "demokratisk". Som en del av en typologi vil begrepet per definisjon være dikotomt; et regime vil enten være totalitært, eller ikke være det. Den andre måten å bruke "totalitarisme" på er som en form for idealtype; et konstruert konsept som aldri vil eksistere i virkeligheten, men som kan være en interessant målestokk. "Totalitarisme" vil da være "...the opposite of democracy in polar type terms, that is, under the assumption that all the real world cases will fall somewhere in between, in greater or lesser proximity to one of the two poles that define the totalitarianism-democracy continuum" (Sartori 1993: 14). Forstått slik vil ingen regimer være fullstendig totalitære, men isteden vil alle regimer kunne ha totalitære trekk i varierende grad.

Dette er to forskjellige måter å bruke begrepet på, men de er ikke fullstendig gjensidig utelukkende. Det totalitære regimet kan være en spesiell form for diktatur, og ved å ta i bruk dette som en del av regimetytologien, vil man få en mer presis terminologi. Samtidig kan totalitarisme i sin reneste form fungere som en ideal-/polartype i et kontinuum. En slik bruk er på en måte mer krevende, men samtidig mer fleksibel. På den ene siden fordrer en slik bruk av totalitarisme en dyptgående definisjon av det totalitære. Skal man argumentere for at regime X er totalitært til en viss grad, må dette legitimeres med hvordan den historiske-, og/eller statsvitenskapelige empirien sammenfaller med teori om totalitarisme. Riktignok må man gjøre noe av det samme når man snakker om totalitarisme som regimetytologi, men det krever ikke, logisk sett, den samme dybden i argumentasjonen. Samtidig er polartypen et mer fleksibelt analytisk verktøy. Der hvor regimekategorien totalitarisme i all hovedsak kan brukes på, nettopp, regimer, vil polartypen med større enkelhet kunne brukes på selvstendige

ideologier, tankestrømmer, handlinger og tendenser. Selvsagt *kan* også totalitarisme som dikotom, typologisk variabel brukes på denne måten, men resultatet vil bli mer kunstig og mindre presist.

3.2.1 Hvordan definere totalitarisme?

Det er selvsagt mange ulike måter å klassifisere teorier om totalitarisme på. En mulig, og god, måte å gjøre det på, er slik Benjamin Barber gjør det i sin artikkel "Conceptual Foundations of Totalitarianism" (1969). Barber skiller mellom to hovedtyper av teorier om totalitarisme: Den essensialistiske og den fenomenologiske. Om den førstnevnte sier Barber (1969: 11): "Essentialist ... definitions ... emphasize ideological content, system goals, and other relatively abstract and nonmeasurable attributes of a regime". Dette er definisjoner som fokuserer på den ideologiske essensen ved de totalitære regimene. Disse definisjoner brukes for å argumentere for at disse regimene utgjør en egen original regimeform som hittil har vært ukjent, et særlig uttrykk for modernitet, en kombinasjon av ideologi og teknologi, kort sagt: *sui generis*. Den sistnevnte formen for definisjon, derimot, er mer konkret og bruker indikatorer som i større grad lar seg identifisere og måle, som f.eks. institusjoner og lovverk. Med andre ord en mer statsvitenskapelig form for definisjon. De aller fleste forståelsene av totalitarisme vil kunne la seg plassere svært nær en av disse to definisjonsformene, og derfor er Barbers skille et godt utgangspunkt for å strukturere overfloden av teorier om totalitære regimer. Den åpenbare representanten for den essensialistiske definisjonen av totalitarisme er Hannah Arendt; et valg som også er relevant på grunn av innflytelsen hun har hatt på senere forskning. Det samme kan sies om definisjonen til Carl J. Friedrich, hvis bok *Totalitarian Dictatorship* (sammen med Zbigniew Brzezinski) om mulig har hatt enda større innflytelse enn Arendt. Denne definisjonen er av en helt annen karakter og et godt eksempel på den fenomenologiske tolkningen av det totalitære.

3.3 Hannah Arendt og den essensialistiske definisjonen

Arendts teori er, som Arendt-kjenner Margaret Canovan (2000: 26) sier, "enormously complex and notoriously hard to get to grips with". En årsak til dette er mangelen på en entydig definisjon på totalitarisme, noe blant annet også Burrowes (1969: 274) påpeker. Utfordringen med teoriene i *Origins* er Arendts fremgangsmåte, som hverken kan sies å være entydig induktiv eller deduktiv, statsvitenskapelig, historisk eller filosofisk. Som Arendt (1955: 77) sier selv: "One of the difficulties of the book is that it does not belong to any

school and hardly uses any of the officially recognized or officially controversial instruments". Summen av dette betyr at det er vanskelig å trekke ut en entydig definisjon fra *Origins*, men det er allikevel mulig å finne sentrale elementer som kan peke i riktig retning.

Et naturlig utgangspunkt er betydningen Arendt tillegger terror i de totalitære regimene. Forestillingen om "total terror" er en sentral del av hennes forståelse av begrepet totalitarisme, og av noen blir hennes teorier om terroren trukket frem som selve definisjonen på det totalitære (se f. eks. Barber 1969: 8). Slike enkle definisjoner vil - åpenbart - være unyanserte fremstillinger som ikke vil fungere i denne sammenhengen. Men terror er utvilsomt sentralt for Arendt, og flere ganger i *Origins* (ss. 466, 474) understreker hun at det er "the essence of totalitarian government". Nøyaktig hva hun mener med dette, er ikke like tydelig, men hun går langt i å antyde at terror er det viktigste instrumentet i et totalitært regime (Arendt 1968: 466). Andre, som filosofen Michael Halberstam (1999: 172), mener derimot at det er rimelig å tolke Arendt dithet at terroren ikke er et instrument, men isteden et mål i seg selv. Hvordan terror kan være et mål i seg selv, lykkes ikke Halberstam helt med å forklare. Personlig mener jeg Halberstam tar feil: Terroren er ikke et mål i seg selv, men et uttrykk for det reelle målet, nemlig: total dominans. For å forklare dette, er det nødvendig å gå dypere i materien i *Origins*.

Av alle kjennetegnene Arendt trekker frem på totalitarisme, er kanskje ett i en særstilling: forestillingen om total dominans.³ Målet om total dominans, fullstendig kontroll på alle mennesker, presenteres som en form for ekstra-ideologisk kjennetegn ved det totalitære. Arendt (1968: 392) sier: "The struggle for total domination of the total population of the earth, the elimination of every competing nontotalitarian reality, is inherent in the totalitarian regimes themselves". I denne sammenhengen er spesielt ett aspekt ved total dominans interessant: I et totalitært regime kommer ambisjonen om total kontroll til uttrykk gjennom forsøk på å erobre enkeltmennesket. For å kunne oppnå total dominans må enhver form for individualitet fjernes, og samfunnet må fylles av forutsigbare, identitetsløse marionetter (Arendt 1968: 457).

Gjennom en slik form for utvisking av all pluralisme og menneskelige særtrekk, vil samfunnet være forutsigbart, kontrollert og fullstendig blottet for spontanitet. Et slikt samfunn kan kun oppnås gjennom ambisjonen om total dominans, "which strives to organize the

³ Arendt (1955: 80) går langt i å indikere dette når hun sier: "What is unprecedented in totalitarianism is not primarily its ideological content, but the *event* of totalitarian domination itself". Også Burrowes (1969: 274) peker på "total domination" som kjernen av Arendts teori.

infinite plurality and differentiation of human beings as if all of humanity were just one individual". Dette er bare mulig hvis "each and every person can be reduced to a never-changing identity of reactions, so that each of these bundles of reactions can be exchanged at random for any other" (Arendt 1968: 438, begge sitater). Til tross for at målet med en slik tilstand er å gjøre alle i samfunnet forutsigbare, vil regimet paradoksalt nok forbli uforutsigbart. Dette henger sammen med en drivende kraft i det totalitære som fremtvinger kontinuerlig endring. For å beskrive dette fenomenet adopterer Arendt (1968: 389ff) Leon Trotskys begrep om "permanent revolution" - en tilstand hvor fremskrittet er en nødvendighet. Den stadige avvisningen av status quo og den nødvendige fremgangen og radikaliseringen, gir de totalitære regimene en formløshet. Denne formløsheten gjør regimets handlinger umulig å forutse, siden gårdagens fremskritt kan være morgendagens feilslåtte idé, eller kanskje mer passende: gårdagens helter vil være morgendagens fiender (se f. eks. Baehr 2010: 12).

Nært knyttet til dette fenomenet er Arendts begrep om "den objektive fiende", som er nok et sentralt begrep i hennes teori om det totalitære. Det kan sies å være to typer objektive fiender: Den første typen er forhåndsbestemt ut i fra ideologien som regimet hviler på (jøder under nazismen, bourgeoisiet og klassefiender i Stalin-Sovjet). Den andre typen fiende er på mange måter et uttrykk for det kontinuerlige fremskrittet: Når regimet har fjernet sine opprinnelige fiender, vil behovet for nye fiendebilder oppstå (Arendt 1968: 423-424). Hvem de nye "objektive fiendene" er, bestemmes altså av omgivelsene - eller kanskje mer presist: Det bestemmes av at omgivelsene er i konstant endring. Fordi hva som helst kan bestemmes ved neste korsvei, kan ingen føle seg trygge eller immune mot forfølgelse. Dette er, som Michael Halberstam (1999: 171) påpeker, regimets vedvarende krig mot egen befolkning, "thinly disguised as a war against the enemies of the state". Og heller ikke her kan fiendebildet forklares med utilitaristisk logikk, men med ideologiske vilkårligheter innad i regimet - et uttrykk for det uforutsigbare ved den totalitære, permanente revolusjonen.

En annen faktor, nært knyttet til den "objektive fiende", er den stadige, irrasjonelle frykten for en femtekolonne. Det totalitære regimet vil uten stans lete etter grupper som, ifølge regimets ideologiske logikk, kan være en potensiell indre trussel. Typisk for slike grupper er individualistiske trekk som skiller dem fra resten av samfunnet, noe som ikke passer inn i den totalitære ambisjonen (Arendt 1968: 456-457). Hovedårsaken til at slike grupper blir sett på som trusler, er ikke gruppene i seg selv, men frykten for at slike holdninger kan spre seg i befolkningen. For regimet er dette en type smitte som kan ramme den totalitære organismen og få katastrofale konsekvenser. I følge Arendt (1968: 424) blir

slike grupper sett på som "a 'carrier of tendencies' like the carrier of a disease", og Sovjetforskeren Alex Inkeles (1964: 97) kaller det "...the principle of inner contamination, or what might be termed the virus theory of social pathology". Fordi annerledestenkende og mennesker som ikke er fullstendig villige til å følge regimets ideologi ble sett på som farlige, var målet en fullstendig ideologisk ensretting i samfunnet. Det er i en slik kontekst konseptet om total terror bør forstås, og det er ambisjonen om total dominans og total kontroll i den private såvel som offentlige sfære som kan være rimelig å kalle essensen av Arendts syn på det totalitære.

Et annet spørsmål som er relevant i forbindelse med definisjonen av det totalitære, er hvordan slike regimer skiller seg fra andre, ikke-demokratiske regimer. Allerede i forordet i *Origins* understreker Arendt (1968: xxvii) at "totalitarian government is different from dictatorships and tyrannies", hvilket indikerer at et slikt skille er en del av hennes teori. Nøyaktig hva dette skillet går ut på, er imidlertid noe vanskeligere å få grep om. En måte å angripe dette må, er å starte med det bildet hun tegner av ulike former for autoritære styresett i essaysamlingen *Between Past and Future* (2006 [1954]: 98-100). De andre formene for diktatur illustrerer Arendt med pyramider, fordi de på en eller annen måte er hierarkiske.

Når Arendt skal beskrive det totalitære regimet, beskriver hun det ved å bruke en løk som metafor. I sentrum av finner man den totalitære lederen og hans ideologi. Med andre ord finnes det en form for hierarki i det totalitære regimet, men av en helt annen karakter enn i andre regimetyper. Istedenfor en tydelig maktfordeling nedover, kommer makten innenfra og fordeler seg utydelig gjennom flere lag. Utydeligheten kan forklares med radikaliseringen av ideologien, som følger samme lagdelte mønster. Forskjellen på det totalitære regimet og andre former for diktatur blir dermed en ideologisk radikalisering desto nærmere sentrum av makten man kommer, og at makten som utgår fra kjernen er mindre formalisert og tydelig enn i andre former for diktatur. Med en slik maktstruktur vil rommet for tolkning bli større jo lenger unna makten man kommer, og det er dette fenomenet Arendt (1968: 365) sikter til når hun om nazismen sier at "...the never-resting, dynamic 'will of the Fuehrer' ... becomes the 'supreme law' in a totalitarian state".

I *Origins* skisserer Arendt spesielt to andre, ikke-strukturelle, særtrekk som skiller det totalitære regimet fra andre diktatur. For det første vil en totalitær stat ikke bare annektere det offentlige rom, politiske posisjoner og media - noe som vil være tilfelle i de fleste former for diktatur. Det totalitære går enda lenger og ødelegger også den private sfære (Arendt 1968: 475). Det andre særtrekket er organiseringen av massene. I mellomkrigstiden fantes det flere

ikke-demokratiske, mer eller mindre totalitære, bevegelser som etterhvert overtok makten i ulike stater, og samtlige av disse var avhengige av støtte fra, og organisering av, massene for å overta makten. I de fleste tilfellene klarte imidlertid ikke de nye lederne å holde frem med organiseringen av massene etter de tok makten, og derfor ble de ikke totalitære stater, men en annen form for diktatur. Kun de totalitære bevegelsene som klarer å mobilisere og organisere massene også *etter* en maktovertagelse, vil klare å opprette et totalitært regime (Arendt 1968: 308-311). Den vedvarende, gjennomførte mobiliseringen av massene blir derfor et eksklusivt kjennetegn på det totalitære.

3.4 Carl J. Friedrich og den fenomenologiske definisjonen

Selv om den fenomenologiske forståelsen av totalitarisme er nokså annerledes fra den essensialistiske, er ikke de to nødvendigvis gjensidig utelukkende. De to definisjonsformene fokuserer på forskjellige elementer, og de har ulik form. Der hvor essensialistiske definisjoner fokuserer på ideologiske elementer, legger de fenomenologiske vekt på strukturelle, prosedurale, lettere identifiserbare kjennetegn. Dette fører til at definisjonen også får en form som gjør den noe mer håndgripelig. Innenfor statsvitenskapelig diskurs er det slike former for definisjon som er mest vanlig, noe som antagelig i stor grad skyldes at den generelt er enklere å forholde seg til - spesielt sammen med andre former for regimetyper. Derfor er det store flertallet av moderne definisjoner på totalitarisme av en fenomenologisk karakter, noe som gjør utvalget uoverkommelig. Det naturlige valget er å bruke definisjonen til Carl J. Friedrich, hvis definisjon, har den hatt enda større påvirkningskraft enn Arendts og er grunnleggende for svært mange av de nyere definisjonene (se f. eks. Geyer og Fitzpatrick 2009; Linz 2000; Pauley 2009; Sørensen 2010).

Formålet med denne formen for definisjon er ikke å *forklare* de totalitære regimene, men å *identifisere* dem. For å kunne gjøre dette, er det nødvendig å distansere seg fra det overhengende fokuset på ideologi: "The discarding of ideological explanations ... opens up an understanding of and insight into the basic similarity of totalitarian regimes, whether communist or fascist. They are , in terms of ... structure, institutions, and process of rule ... *basically alike*" (Friedrich og Brzezinski 1965: 19, kursiv i original). Totalitære regimer vil nødvendigvis ikke være like på alle måter, men de deler visse institusjonelle og organisatoriske fellestrekk som gjør det mulig å identifisere dem som totalitære. I artikkelen "The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes" (1969) legger Friedrich frem en definisjon som er en oppdatert versjon av den som foreligger i *Totalitarian Dictatorship*.

Denne består av tre hovedpunkter, med tre tilhørende underpunkter, som tilsammen utgjør det han omtaler som et "totalitært syndrom". Friedrich (1969: 126) skriver:

The features which distinguish these regimes from other ... are six in number ...: (1) a totalist ideology; (2) a single party committed to this ideology and usually led by one man, the dictator; (3) a fully developed secret police; and three kinds of ... monopolistic control: namely that of (a) mass communication; (b) operational weapons; (c) all organizations, including economic ones, thus involving a centrally-planned economy.

Denne definisjonen er relativt omfattende, og den tydeliggjør samtidig forskjellen mellom Arendt og Friedrichs fremgangsmåte og ambisjon. For å oppnå en mer enn grunnleggende forståelse for definisjonen, er det nødvendig å utdype noen av punktene. De tre sistnevnte som omhandler monopol, er nokså selvforklarende, og den store hovedvekten i det videre vil være på punkt nummer 1, 2 og 3, som kan sies å være spesielt interessante i denne sammenhengen: ideologien, massepartiet og det hemmelige politiet.

Sammenlignet med andre teoretikere, legger Friedrich mindre vekt på ideologi i sin forståelse av de totalitære regimene. Han anerkjenner likevel dens betydning, og tydeliggjør hvordan en særskilt form for ideologi er et fellestrekk for det totalitære. Ifølge Friedrich vil totalitære regimer legge til grunn en ideologi som streber etter å bryte ned det bestående og bygge opp noe nytt fra grunnen. Det holder ikke lenger å forholde seg til de opprinnelige begrepene om "change" og "reform", da det totalitære tar sikte på "total destruction" og "total reconstruction" (Friedrich og Brzezinski 1965: 88). Samfunnet vil bli rekonstruert på en slik måte at den totalitære ideologien omslutter alle samfunnsborgere og alle deler av samfunnslivet, noe som er nødvendig hvis ideologien skal oppnå sin ambisjon om et nytt samfunn i sitt bilde. Fordi en slik form for ideologi innebærer en total endring og skapelsen av et nytt (og angivelig perfekt) samfunn, er det rimelig å si at slike ideologier vil være av utopisk karakter (Friedrich og Brzezinski 1965: 89).⁴ Nettopp på grunn av det utopiske trekket, som innebærer troen på én (og kun én) type perfekt samfunn, er det vanlig å se på den totalitære ideologien som territorielt ekspansiv av natur (Friedrich 1969: 129-130).

Friedrich opererer imidlertid med begrepet totalistisk, og ikke totalitær, ideologi. Dette forklarer han med en annen side ved denne typen ideologi, nemlig dens forsøk på å dominere alle aspekter ved den menneskelige tilværelse. Det er med andre ord ikke bare snakk om et

⁴ Om det utopiske ved totalitære ideologier, kan (og bør) både Karl Popper og Isaiah Berlin nevnes. Se f.eks. Popper 1995 [1945] og Berlin 1990.

ønske om å kontrollere det offentlige rom, men også den private sfære. Den fremste ambisjonen med kontrollen av den private sfære, er en ideologisk ensretting av innbyggerne og utvaskingen av individuelle forskjeller. Hvorvidt de lykkes med denne ambisjonen, er ifølge Friedrich (1969: 134) tvilsomt, men et fellestrekk ved de totalitære regimene er at de *forsøker*. På bakgrunn av dette vil det som kan sies å være totalitære ideologier, kjennetegnes av å (i) være alle-, og altomfattende (totalistisk), (ii) forsøke å bryte fullstendig med det bestående, (iii) ønske å lage et nytt samfunn av utopisk karakter, (iv) ha sterke ekspansive trekk. Nært knyttet til ideologien er massepartiet, som er Friedrichs andre kjennetegn ved det totalitære regimet.

Det totalitære partiet er imidlertid ikke et parti som sådan, men en bevegelse. Før en maktovertagelse eksisterer det en totalitær bevegelse, som siden blir et parti. Utad tar det form av å være et normalt parti for å kunne passe inn i det eksisterende institusjonelle rammeverket, men bak fasaden er partiet fremdeles den samme ideologiske bevegelsen (Friedrich og Brzezinski: 45). Partiet er imidlertid minst like viktig for ideologien som vice versa: Det er partiet som skal fungere som håndhevere av ideologien, og for å si det med Michael Curtis (1969: 87), er partiet "the agent of the secular religion, and the controller of social relationships and morals". Nettopp fordi det totalitære partiet er så sentralt i regimet som sådan, vil vesentlige karakteristika ved det også være kjennetegn ved regimet som helhet. Og det er spesielt ett som er interessant i denne sammenhengen: det totalitære byråkratiet.

På grunn av partiets viktighet, er et omfattende byråkrati ikke bare et kjennetegn på det totalitære partiet, men på regimet som sådan. Det er imidlertid ikke snakk om den klassiske, weberianske formen for byråkrati, men en pervertert form av det (Friedrich 1969: 132). Den kanskje største forskjellen mellom idealtypen av byråkratiet og den totalitære versjonen av det, er at kravet om kompetanse hos byråkratene ikke lenger er det samme. I normale stater vil det være en faglig kompetanse som kvalifiserer til en jobb i byråkratiet - et kjennetegn man også finner i Webers idealtipe (Weber 2000: 109). I det totalitære byråkratiet, derimot, vil den faglige kompetansen være underordnet, og ideologisk og partipolitisk lojalitet vil være den fremste kvalifikasjonen. Dette vil føre til en ideologisering og radikalisering av byråkratiet, samt at elementer som rasjonalitet og objektivitet kommer i skyggen av ideologisk overbevisning og konformitet (Friedrich og Brzezinski 1965: 206, 214). Prinsippet om at ideologisk lojalitet er viktigere enn faglige kvalifikasjoner, vil man imidlertid ikke bare finne i byråkratiet, men i hele samfunnet. På denne måten blir ikke

byråkratene og andre offentlig ansatte håndhevere av lover og regler, men av den totalitære ideologien.

Det siste interessante poenget i Friedrichs definisjon på det totalitære er et fullt utviklet hemmelig politi, og dets nærmest uadskillelige aspekt: terror. Til tross for at Friedrich mener at tidligere studier (les: Arendt) har lagt for mye vekt på terror, anerkjenner han at den er et relevant aspekt ved det totalitære regimet. Problemet er at både hemmelig politi og terror kan sies å være kjennetegn ved de fleste former for diktatur, også de ikke-totalitære (Friedrich 1969: 144). Det spesielle med terror i de totalitære regimene kan, ifølge Friedrich, delvis beskrives med formålet den har og delvis med hva slags form den tar. Formålet med terroren i slike regimer henger sammen med den formen for ideologi som regimene bygger på, og spesielt ambisjonen om ideologisk ensretting. Som Friedrich og Brzezinski (1965: 166) sier: "The passion for unanimity ... demands tools to enforce it", og det kanskje fremste virkemidlet i denne sammenhengen er terror. Sammen med propaganda er dermed hovedformålet med den totalitære terroren ikke å skape frykt som sådan, men å skape en ensrettet ideologisk masse i befolkningen (Friedrich 1969: 144).

Én konsekvens av den ideologiske terroren er forfølgelse av grupper som ikke lar seg forme i det ideologiske bildet som regimet ønsker. De forfulgte er ikke nødvendigvis regimekritikere, men kan i utgangspunktet være enhver gruppe som ikke har det ideologiske uttrykket som regimet ønsker. Terroren rammer ikke bare regimets motstandere, men mer eller mindre tilfeldige grupper i befolkningen, hvilket peker på nok et kjennetegn ved den totalitære terroren: uforutsigbarheten. Terrorens uforutsigbarhet og tilfeldighet er i seg selv et element av terror. Fordi ingen vet hvem som kan bli offer for den, rammer terroren alle (Friedrich og Brzezinski 1965: 22, 163, 169).

Mye på grunn av hans statsvitenskapelige og mer håndfaste metode, er det enklere å se hvordan totalitære regimer skiller seg fra andre ikke-demokratiske regimer hos Carl Friedrich. For det første er han tydelig på at totalitarisme er en egen regimetype, ulikt noe man hadde sett før det tyvende århundre (Friedrich og Brzezinski 1965: 15). For det andre mener han at det totalitære regimet har klare fellestrekk med tidligere former for diktatur, men at det allikevel skiller seg i så stor grad fra andre typer at det er nødvendig med en egen kategori. Ifølge Friedrich er det i hovedsak to ting som skiller de to: Tidligere former for autokratier "did not seek to get hold of the entire man, the human being in its totality, but were satisfied with excluding him from certain spheres and exploiting him more or less mercilessly in others" (Friedrich og Brzezinski 1965: 4). Hvis man ser dette utsagnet i sammenheng med

Friedrichs generelle teori om det totalitære, kan det være naturlig å oppsummere dette som: forsøket på å kontrollere alle deler av innbyggernes liv gjennom en invasjon av den private sfære.

Når det gjelder det andre kjennetegnet som skiller det totalitære regimet fra andre former for diktatur, går Friedrich langt i å antyde følgende: Det totalitære regime er et autoritært regime i det moderne samfunn. Mer presist mener han at sentrale kjennetegn på moderne samfunn i totalitarismen blir strukket til sitt ytterste, nærmest karikert, noe som skiller slike regimer tydelig fra andre diktatur. Det ekstremt velutviklede byråkratiet, mobiliseringen av massene, utstrakt lovgivning og et merkbart fokus på teknologisk nyvinning er alle kjennetegn ved moderne samfunn. Når dette kombineres med spesielle særtrekk ved autoritære regimer og forsøket på å styre "the human being in its totality", vil regimet være totalitært. Med andre ord vil totalitarisme for Friedrich være en ny, moderne form for autokrati. En forlengelse av dette er at et totalitært regime også vil kunne kalles autoritært, men at et autoritært regime ikke nødvendigvis vil være totalitært.

3.5 Juan J. Linz og den moderne definisjonen

Juan Linz' bok *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (2000) er i all hovedsak en nyere utgave av et bidrag om temaet til en håndbok i statsvitenskap fra 1978. Allikevel er Linz' bok fra 2000 blitt en av de moderne standardverkene om autoritære og totalitære regimer. I motsetning til Hannah Arendt og Carl J. Friedrich, kan ikke Linz med enkelhet karakteriseres som enten essensialistisk eller fenomenalistisk. Hans bidrag fremstår som en form for syntese mellom de tidligere synene, noe som også kan sies å være en naturlig konsekvens av den revisjonistiske forskningen på totalitarisme fra 1960-tallet og utover. Teoriene i *Totalitarian and Authoritarian Regimes* er omfattende, og blant annet på grunn av mange likheter med tidligere omtalte teorier, vil den ikke bli like grundig gjennomgått. I stedet vil det i hovedsak fokuseres på de delene av teorien hvor han skiller seg fra Arendt og Friedrich, eller der hvor han kommer med oppklarende innsikter om tidligere uklare momenter. I hovedsak vil gjennomgangen av Linz inkludere hans ytre modell, dvs. hvordan han differensierer totalitære regimer fra andre regimetyper, i tillegg til hans syn på terrorens rolle, ideologi og andre særskilte kjennetegn ved et totalitært regime og samfunn.

Den enkle versjonen av Linz' (2000: 67) definisjon av det totalitære systemet, er tredelt. Det første kjennetegnet er en særegen form for altomfattende ideologi. For det andre vil et totalitært system ha ett enkelt masseparti, med forgreninger til andre

massemobiliseringsgrupper. Sluttelig vil et slikt system kjennetegnes av sentralisert makt. Men, understreker Linz, alle disse fenomenene vil enkeltvis kunne eksistere i andre former for ikke-demokratiske regimer, og det er bare i tilfeller hvor alle tre eksisterer samtidig at et regime vil kunne være totalitært: Ikke alle ettpartistater er totalitære, men alle totalitære stater vil kun ha ett parti. Med dette tegner han konturene av en ytre modell og gjentar Friedrichs poeng: Alle totalitære regimer er autoritære regimer, men ikke vice versa.

Også for Juan Linz er ideologi et sentralt element i det totalitære regime, og det er ikke ideologiens innhold som er det meste sentrale, men dens rolle og funksjon. I et totalitært regime vil ideologien spille en mye mer sentral rolle enn i andre former for ikke-demokratiske regimer. Noe av det mest grunnleggende er at ideologien i et totalitært regime vil være den definitive legitimerende faktoren for all politisk handling. Selv saker og spørsmål som ikke berøres av den opprinnelige ideologien, må legitimeres ideologisk hvis politisk handling er nødvendig. Dette medfører at ideologien kontinuerlig vil endres og manipuleres for å tilpasse den til endringer i politisk kurs eller endrede omstendigheter (Linz 2000: 77). Nært knyttet til dette er også ideologien som kvalifiserende faktor for maktposisjoner. Byråkrater og faglige representanter vil i et totalitært regime bli fjernet til fordel for partimedlemmer med dype ideologiske overbevisninger. Det samme vil også gjelde domstolene, som vil miste sin uavhengighet. Dermed blir ikke bare ideologien legitimerende for politiske spørsmål, men også for strukturellstatlige mekanismer (Linz 2000: 73).

På denne måten vil hele statsapparatet være gjennomsyret av en ideologi som er konstant forandring. At et regimets grunnleggende ideologi er i vedvarende utvikling, er ikke uvanlig, men i et totalitært regime vil situasjonen være annerledes på to måter: Ideologien vil ikke være en del av en større, gradvis utvikling, men deler av den vil kunne forandre seg radikalt over natten. For det andre er ideologien den legitimerende faktoren på alle nivåer i statsapparatet. Dette vil føre til at byråkrater og andre vil måtte tolke ideologien på sin egen måte, og på grunn av dynamikken i et slikt system, vil denne tolkningen være mer ekstrem enn den opprinnelige ideologien, noe som igjen fører til at ideologiene og konsekvensene av den endrer seg. En slik type ideologi vil sies å kunne være internt ekspansiv, siden den kontinuerlig vil utvide sitt nedslagsfelt (Linz 2000: 21; Gabriel Almond sitert i Linz 1970: 252). Dette er det samme fenomenet som den britiske historikeren Ian Kershaw (1998: 529ff; cf. Arendt 1968: 365) kaller "working towards the Führer": Fordi Hitlers ønsker aldri var eksplisitte, måtte de tolkes, hvilket førte til en eskalering av ideologien gjennom en overoppylling av det de så som Førerens innerste ønsker.

I tillegg til å være internt ekspansiv, vil ideologien imidlertid også være eksternt ekspansiv. Graden vil variere med en rekke faktorer, som f.eks. ideologiens innhold, men i utgangspunktet vil alle totalitære ideologier være eksternt ekspansiv. Denne ekspansjonismen er ikke primært territoriell, men ideologisk, og eventuell territoriell ekspansjon vil i enda større grad avhengig av ideologiens innhold (Linz 2000: 74). Den ideologiske ekspansjonismen, derimot, er rettet mot alle andre tankesett som kan sees som konkurrerende med regimets ideologi. Dette fenomenet vil i utgangspunktet være et fellestrekk for alle ikke-demokratiske regimer, hvor konkurrerende ideologier oftest vil oppstå i form av politisk motstand. I totalitære regimer vil imidlertid definisjonen av "konkurrerende ideologi" bli annerledes, all den tid det defineres utifra regimets ideologi. For å kunne forklare konsekvensene dette får, er det nødvendig å se nærmere på to særtrekk ved slike ideologier.

For det første vil en slik ideologi være mer omfattende enn andre politiske ideologier. Den vil ikke bare omhandle politiske spørsmål, men også berøre områder som tradisjonelt har vært innenfor den private sfære. En konsekvens av dette er at skillet mellom det private og det offentlige blir uklart og kan forsvinne. Regimet tilstreber å kontrollere hele livet til sine borgere, og ikke bare det politiske. I likhet med Friedrich, peker Linz (2000: 66) på at dette er et urealistisk mål som regimene umulig kan lykkes fullstendig med, men at det allikevel vil være en eksplisitt ambisjon. Dette henger nært sammen med et annet særtrekk ved ideologien i totalitære regimer, nemlig kravet om offentlig deltagelse. Ikke bare skal man slutte seg til ideologien, men man skal vise det. Dette er en pervertert form for den politiske deltagelsen man også vil finne i demokratier, og det er to hovedforskjeller: Deltagelsen skal være vedvarende, og det finnes bare én form og ett innhold for deltagelsen, nemlig det regimet bestemmer (Linz 2000: 70-71).

Disse to særtrekkene har følgende konsekvenser: Fordi ideologien i prinsippet vil være altomfattende, vil tilnærmet alle tankesett være konkurrerende med regimets, og dermed potensielle trusler. For det andre medfører forventningen om ideologisk deltagelse at det blir enklere å finne de som ikke identifiserer seg med ideologien. Det er ikke mulig å drive passiv motstand ved å ikke delta i den politiske offentlighet, for som Linz (2000: 71) sier: "Privatized, inner-oriented man is a latent threat". At det totalitære regimet er eksternt ekspansivt, må derfor i hovedsak forstås som at alle alternative ideologier er mulige trusler, og på sikt må disse nødvendigvis elimineres, da de vil stå i veien for ambisjonen om total kontroll.

I motsetning til både Hannah Arendt og Carl J. Friedrich, ser ikke Juan Linz på terror som et definerende trekk ved totalitære regimer. Dette kan forklares med to aspekter: For det første kan terror også forekomme (og har forekommet) i andre, ikke-totalitære regimer. For det andre kan det være mulig å forestille seg et totalitært regime uten terror (Linz 2000: 101; Kassof 1964). Terror vil ikke derfor være nødvendig trekk ved totalitære regimer, men allikevel vil den være fremtredende i de fleste slike regimer. Når terror finner sted i et totalitært regime, vil den ha en rekke karakteristika som skiller den fra terror i andre ikke-demokratiske regimer. Linz har ti slike kjennetegn på terror i totalitære regimer:

(1) its unprecedented scale, (2) its use against social categories without consideration of guilt for specific acts, (3) the disregard for even the appearance of legal procedures, the formalities of the trial, and the opportunity for some kind of defense, in imposing penalties, (4) the moral self-righteousness and often the publicity surrounding it, (5) the extension of the terror to members of the elite, (6) the extension to members of the family of the accused not involved in the crime, (7) the emphasis on the intent and social characteristics of the accused rather than on his actions, (8) the use of organizations of the state and/or the party rather than of so-called uncontrolled elements, and the size and complexity of those organizations, (9) the continuing and sometimes growing terror after the consolidation of the regime in power, and (10) the nonexclusion of the leadership of the armed forces from the repressive policy (Linz 2000: 102).

I tillegg vil også terroren i et totalitært regime skille seg fra terror i andre ikke-demokratiske regimer ved at den ofte vil ha en irrasjonell karakter. Terror mot en gruppe i befolkningen også kan få negative konsekvenser for regimet selv, men fordi handlingen legitimeres med ideologi, og ikke med pragmatiske, instrumentelle motiver, er ikke slike argumenter relevante (Linz 2000: 105).

3.6 Hva er totalitarisme?

I denne gjennomgangen har de mest sentrale aspektene ved totalitarisme blitt belyst, og konturene av en definisjon bør være synlige. Et av hovedkjennetegnene, som går igjen hos alle ovenfor, er en altomfattende (totalistisk) ideologi og ønsket om å dominere hele samfunnet. Sagt med andre ord: Ambisjonen i en totalitær ideologi vil være å fjerne skillet mellom den private og den offentlige sfære. Leon Trotski (1947: 421) uttrykte dette noe karikert i 1947, ved å si: "Stalin can justly say ... 'La Société, c'est moi'". Selv om dette er overdrevet, og hverken Stalin eller de andre totalitære lederne lyktes med å få full kontroll på

hele samfunnet, er denne idéen svært sentral i totalitære ideologier. Et av de virkemidlene som er blitt brukt for å oppnå total kontroll, er terror. Selv om terroren kan være et identifiserende kjennetegn på totalitarisme, som det er hos f.eks. Arendt, skal man her være forsiktig: Som Linz påpeker er ikke terror eller systematisk vold nok, siden dette er et fenomen man også finner i ikke-totalitære regimer. Også terroren må være av en spesiell, ideologisk art og har en rekke kjennetegn som både Linz og Arendt beskriver nærmere. I tillegg har totalitarisme andre, mer strukturelle kjennetegn, som massepartiet og et intrikat internt hierarki. Disse kjennetegnene blir gått gjennom av de fleste teoretikerne, men kommer spesielt tydelig frem hos Friedrich.

Alle definisjonene som er blitt gjennomgått her, og selvsagt en rekke andre, inneholder dermed viktige momenter og argumenter for totalitarismeteorien. Derfor vil elementer fra alle definisjonene bli benyttet i den videre analysen, men i all hovedsak vil det være snakk om den slags minste felles multiplum-forståelse av begrepet som står i sentrum: Hvis argumenter fra én definisjon er i konflikt med en av forståelsene som er gjennomgått her, vil disse argumentene kun bli brukt som en del av en diskusjon, og ikke som representativt for totalitarismeteorien generelt. Videre er det også viktig å understreke at totalitarisme i hovedsak vil bli forstått som en idealtipe (polartype) fremover i diskusjonen. Med andre ord: Det vil ikke bli diskutert hvorvidt noe er eller ikke er totalitært, men *i hvilken grad* det er totalitært. Unntaket i denne sammenhengen er beskrivelsen "ikke-totalitær", som vil brukes for å omtale de regimene som hverken er demokratiske eller totalitære, men en eller annen form for diktatur. Dette vil i hovedsak bli gjort i tilfeller hvor det er nødvendig å skille kjennetegn på totalitarisme fra kjennetegn på andre former for diktatur.

KAPITTEL FIRE

Jehovas vitner og tilfellene av forfølgelse

Jehovas vitners oppsto i Pennsylvania på 1870-tallet. I 1881 ble de første misjonærene sendt til England, menigheter oppsto i Tyskland i 1902 og frem mot Første verdenskrig etablerte Bibelstudentene seg i alle store europeiske land (1974 Yearbook: 68-69).⁵ Når antallet tilhengere økte, ble også behovet for en organisasjon større. "Zion's Watch Tower Tract Society" ble opprettet i 1881, og organisasjonen er fremdeles den sentrale i Jehovas vitners organisasjon på verdensbasis, men nå under navnet "Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania" (1975 Yearbook: 40). Denne organisasjonen fungerte som Bibelstudentenes øverste organ, utgav "Vakttårnet" og andre skrifter, og – enda viktigere – definerte trosretningen og tolkningen av Bibelen.

Gradvis vokste antallet Jehovas vitner på verdensbasis seg større og større, spesielt etter Andre verdenskrig. I 1947 var det, i følge Watch Tower-selskapets egen statistikk, 335 415 aktive Jehovas vitner, og ti år senere hadde tallet økt til over en million. I 1967 hadde antallet økt til over 2,2 millioner, og i dag er antallet over 7 millioner (Ringnes og Stødal 2009: 23). Fra å være en gruppe bibelstudenter i Pennsylvania, har Jehovas vitner vokst til å bli en av de største, nyreligiøse bevegelsene, og slik det ser ut idag, vil Jehovas vitner forbli en modernitetskritisk bevegelse som også kan ha en appell i dagens samfunn (Repstad 2009: 62-66).

⁵ Årbøkene til Jehovas vitner har intet forfatternavn, og i tillegg er utgivelsesåret året *etter* tittelen (1974 Yearbook, som det refereres til her, er f.eks. gitt ut i 1973). Alle referanser til årbøkene er derfor KUN tittel, og utgivelsesår vil bare stå i litteraturlisten.

Det er mange interessante aspekter ved Jehovas vitners tro, men bare noen av dem er relevante i denne sammenhengen. Generelt kan man si at de har en nokså bokstavtro tolkning av Bibelen, noe som i de fleste tilfeller forklarer hvorfor de skiller seg fra andre kristne grupper. Som mange andre religiøse, mener Jehovas vitner at de selv er de eneste rettroende. Dette er ikke spesielt i seg selv, men kombinert med deres apokalyptiske tro, blir det viktig. Helt fra Russells tid har Bibelstudentene trodd på verdens undergang, slik den blir beskrevet i Johannes' åpenbaring (Rogerson 1969: 101ff). Ifølge Vitnenes eskatologiske lære vil verden slik vi kjenner den, gå under med Harmageddon-krigen – en krig mellom det gode og det onde, mellom Gud og Satan. At Gud beseirer de onde krefter, vil bli starten på et tusenårig rike, som ofte kalles Dommens dag. Etter dette tusenårige riket, hvor Jesus vil være verdens hersker, vil det påny bli en konflikt mellom de gode krefter og Satan. Denne konflikten ender med at de som har vært trofaste mot Gud og motstått Satans fristelser, vil få ta del i Den nye verden; et evig liv i et evig paradiset (Ringnes og Sødal 2009: 30-31). Apokalypsen og det kommende paradiset er en meget sentral og viktig del av Vitnenes tro - kanskje den aller viktigste.

I tanken om Harmageddon ligger det imidlertid også noe mer: At det skal være nødvendig for Gud å beseire de onde kreftene på jorden, betyr også at det finnes onde krefter på jorden som er nødvendig å beseire. Dette er meget sentralt i Jehovas vitners syn på verden, og det bidrar til å forklare to sentrale aspekter ved deres adferd: isolasjonismen og forventningen om forfølgelse. Når Vitnene mener at vi lever i "hedningenes tider" og at "Satan er denne verdens usynlige hersker" (Jehovas vitner 1993: 144), forklarer det to ting: For det første må de isolere seg fra resten av samfunnet, ved å holde seg utenfor politikk og alt annet som er statlig, som for eksempel militæret eller politiske valg. Selv om de skal rette seg etter nasjonale lover, gjelder dette kun hvis lovene ikke står i et motsetningsforhold til Guds lover, som i eksemplet om militær verneplikt (Sødal og Sødal 2009: 124). Dette bryter med to prinsipper i Vitnenes tro, nemlig pasifismen og involveringen i noe nasjonalstatlig. For det andre oppstår det en forventning om å bli motarbeidet ut i fra forestillingen om at resten av samfunnet er under Satans innflytelse. Sett på denne måten vil enhver form for kritikk, sjikane eller forfølgelse fremstå for Vitnene som en bekreftelse på at de har rett, og at det er en prøvelse de må utholde for å være trofaste mot Gud.

Det kanskje mest særegne ved Jehovas vitners posisjon i samfunnet er deres aktive misjonering, som er en viktig del av deres lære. Forkynnelsen om "Sannheten" til flest mulig er et viktig prinsipp for Vitnene, og dette kommer blant annet til uttrykk gjennom utdelingen av "Vakttårnet" og andre tilsvarende skrifter, som oftest skjer gjennom oppsøkende misjonering. Det er vanskelig å overvurdere viktigheten dette har for Vitnene, og M. James Penton (1997: 206) karakteriserer misjoneringen som en viktig del av deres *raison d'être*. Hvis man ser denne plikten i sammenheng med deres ellers ganske så isolasjonistisk adferd, bidrar det til å forklare den spesielle posisjonen Vitnene har fått i mange samfunn.

4.1 Jehovas vitner i Weimar-republikken – 1918-1933

Etter Første verdenskrig var Tyskland preget av tapet. Det bitre nederlaget etterlot en stygg skrape i den tyske stoltheten, og de urimelige betingelsene fra Versailles gjorde ikke situasjonen enklere. Regimet som oppsto var imidlertid et av de mer liberale på det europeiske kontinent – ihvertfall på papiret. Weimar skulle vise seg som et meget sårbart regime, noe som spesielt skyldtes

...en illiberal politisk kultur [...]; et folk uten dypere demokratisk erfaring [...]; en økonomi som skulle vise seg ytterst sårbar for kriser; en arv av imperialistisk utenrikspolitikk som i høy grad hadde bidratt til krigen, og ikke minst: dypt udemokratiske eliter innenfor politikk, økonomi, kultur og i de væpnede styrker (Hagtvet 2009: 70).

I dette regimet, hvor den tyske nasjonalsosialismen oppsto, var en gruppe som Jehovas vitner i en utsatt posisjon. Spørsmål knyttet til nasjonalisme og patriotisme var meget betente, og denne stemningen passet meget dårlig sammen med Vitnenes nektelse av militær verneplikt og deres avvisning av all form for hyllest til nasjonalstaten. Allikevel ble de flere og flere, og få år etter Første verdenskrig var det bare Vitnene i USA som var flere enn sine tyske "brødre" (Penton 2004: 137).

Det gikk imidlertid ikke mange år før tilværelsen ble vanskelig for *Ernstes Bibelforscher* – oppriktige bibelforskere – som Vitnene ble kalt i Tyskland. De var godtatt både som religiøs gruppe og organisasjon av staten, og i 1926 stiftet de også organisasjonen *Internationale Bibelforscher-Vereinigung, Deutscher Zweig* (IBV) som den tyske fraksjonen av Watch Tower Society (Köbe 2001: 295). Allikevel var mange imot

dem. Én årsak var at de ikke hadde slåss for Tyskland under krigen, en annen var at noen oppfattet deres forestilling om Den nye verden som en revolusjonær tanke, og dermed koblet gruppen til bolsjevismen. Atter andre trakk paralleller mellom Vitnene og jødene, hvor det tidvis ble gått så langt som å kalle dem en "jødisk organisasjon" (Garbe 2008: 49-51). Samtidig fikk de i perioder problemer med det weimarske rettsvesen, som etter klager fra bl.a. de store kirkene og respekterte samfunnsborgere, gikk til rettslige skritt mot noen av Vitnene som delte ut "Vaktårnet" og annet forkynnelsesmaterieell (Penton 2004: 143). Allikevel vil det være feil å si at Jehovas vitner ble *forfulgt* i Weimar. Som endel andre grupper ble de tidvis uglesett og trakassert (spesielt av de store kirkesamfunnene), men det var relativt harmløst og definitivt ikke systematisk. Den rettslige forfølgelsen fra Weimars side var heller ikke spesielt alvorlig, og de fleste anklager ble henlagt (Garbe 2008: 61; 1974 Yearbook: 102-103).

På begynnelsen av 1930-tallet begynte Jehovas vitner å vokse raskt: Fra 1932 til 1933 vokste de fra å ha ca. 12 000 aktive medlemmer til å ha tett oppimot 20 000. I tillegg kommer et antall nykommere, som fremdeles ikke ble regnet som forkynnere og dermed ikke "aktive", samt andre interesserte. Totalt kan det være rimelig å anslå antallet Jehovas vitner i begynnelsen av 1933 til omlag 25 000 (Garbe 2008: 64).

4.2 Jehovas vitner under Nasjonalsosialismen – 1933-1945

Den 30. januar 1933 var datoen for Weimar-republikkens fall og starten på det nasjonalsosialistiske regimet under Adolf Hitler. Allerede tidlig i april 1933 ble det opprettet et forbud mot Jehovas vitner i flere tyske delstater, og senere i måneden ble Vitnenes lokaler i byen Magdeburg i Sachsen-Anhalt okkupert av myndighetene, og bøkene deres ble brent (Garbe 2008: 76; Reynaud og Graffard 2001: 76). De tyske Bibelforskerne vendte seg til sine amerikanske brødre for hjelp, og Watch Tower Society henvendte seg videre til det amerikanske utenriksdepartementet. Fordi IBV var en datterorganisasjon av WTS, var lokalene i Magdeburg i prinsippet amerikansk eiendom, og dermed ble konfiskeringen av Jehovas vitners lokaler en sak for diplomatiet. Få dager senere ble lokalene frigitt, og den offisielle forklaringen (som gitt i avisen *Magdeburger Tageszeitung*) var at "no incriminating evidence for allegedly Communist activities had been found" (gjengitt i Garbe 2008: 77). Det er likevel mye som tyder på at de tyske myndighetene ikke ønsket ikke en diplomatisk disputt med amerikanerne, og at denne forklaringen kan være vel så viktig (Penton 2004: 150).

Blant annet som en følge av den raske involveringen fra det amerikanske utenriksdepartementet, trappet de tyske myndighetene ned aksjonene mot Vitnene. Dette samstemmer med at regimet generelt forsøkte å holde en lav utenrikspolitisk profil de første årene (Hildebrand 1973: 24-37). Regimets skepsis mot Vitnene ble likevel ikke mindre i de neste månedene, snarere tvert i mot, men uttrykket ble annerledes. Den fysiske trakasseringen fortsatte bare sporadisk, og bar lite preg av være satt i system, men myndighetene valgte heller å observere dem systematisk. Dette fikk Vitnene til å tro at faren var over, og de fleste gjenopptok den religiøse aktiviteten. Noen av lederne i IBV forsto likevel at faren for ytterligere forfølgelse var overhengende (Garbe 2008: 78; Penton 2004: 151). De bestemte seg for å lage en offentlig erklæring, rettet mot nazistene, og denne sto på trykk i et annet av Vitnenes tidsskrifter *Das Goldene Zeitalter* 15. mai 1933. Litt over en måned senere ble også et brev, med det samme budskapet, sendt til Adolf Hitler.

Erklæringen fra 15. mai forsøkte i all hovedsak å rette opp såkalte misforståelser om Vitnene og deres aktiviteter, som deres angivelige tilknytning til både kommunister og jøder. De tok både avstand fra all form for politisk virksomhet, og samtidig nokså kraftig avstand fra jødene. I Erklæringen var det til og med uttalelser som grenser mot religiøst fundert antisemittisme.⁶ Det var også eksempler på tydelige forsøk på å vise at de på ingen måte vil utgjøre noen trussel mot regimet. I brevet til Hitler blir dette poenget - meget eksplisitt - utdypet:

...there are no opposing views in the relationship between German Bible Students and the National Government of the German Reich, ... to the contrary, respecting the purely religious and apolitical goals and objectives of the Bible Students, it can be said that these are in complete harmony with the similar goals of the National Government of the German Reich (gjengitt i Penton 2004: 292).

Dette kan man kanskje kalle et overraskende tydelig forsøk på kompromiss, eller, eventuelt, som M. James Penton (2004: 12) sier det: "...a cowardly, self-serving statement [attempting] to ingratiate the Witness community with the Hitler government". Uansett viser det ganske tydelig Vitnenes vilje til kompromiss, samtidig

⁶ I erklæringene blir det poengtert at det var jødene som tok livet av Jesus: Penton 2004: 12, 278. Se også Garbe 2008: 89.

som de ihvertfall kan sies å ha hatt rett i én ting: De utgjorde ingen politisk trussel mot regimet, og dette måtte synes rimelig klart også for de nazistiske myndigheter.

Et siste, interessant moment ved Erklæringen er at Vitnene understreker at de tidligere har hatt profesjonell omgang med profilerte medlemmer av NSDAP. Blant annet hadde advokaten Karl Kohl representert Jehovas vitner ved gjentatte anledninger, og Kohl var et nokså profilert medlem av nazipartiet: I 1923 var han en av forsvarerne til general Ludendorf og Adolf Hitler i rettsaken mot dem i München etter det famøse kuppforsøket (Garbe 2004: 94; Penton 2004: 262). At Kohl også hadde representert Vitnene, var antagelig tenkt til å vise at de to gruppene ikke var motstandere, men at de isteden hadde noe til felles. Det finnes imidlertid også en annen grunn for å merke seg at Kohl og andre nazister ikke hadde problemer med å representere eller arbeide for Jehovas vitner før 1933. Slike tilfeller av samarbeid fremstår som gode indikasjoner på at det i utgangspunktet ikke fantes en offisiell ideologisk motstand mot Jehovas vitner i den nasjonalsosialistiske ideologien, men at trakasseringen av Vitnene tidligere på 1930-tallet var personlig motivert eller basert på tilfeldigheter.

Vitnenes forsøk på kompromiss lyktes ikke. Etter Erklæringen sto på trykk og Hitler hadde mottatt brevet, kunne det virke som forfølgelsen økte i styrke. Slutten av 1933 var begynnelsen på den verste perioden for Jehovas vitner under nazistenes styre - en periode som skulle vare i overkant av åtte år. I løpet av disse årene, og spesielt frem mot 1939, ble flere og flere Vitner sendt til enten konsentrasjonsleire eller fengsler. Det er anslått at så mange som 10 000 Jehovas vitner ble fengslet i løpet av NS-perioden, og av disse var i overkant av 2 000 i KZ-leire (Friedlander 2001: 17; Garbe 2008: 484). I leirene hadde Vitnene en spesiell posisjon, noe som ble illustrert med den lilla trekanten de måtte bære. De ulike fangekategoriene i KZ-leirene hadde et eget merke: Jøder hadde gul stjerne, politiske motstandere hadde røde trekanter, kriminelle grønne etc. Og bemerkelsesverdig nok ble "Bibelforskerne" sett på som en egen kategori. De ble hverken regnet som politiske motstandere, "asosiale elementer", kriminelle, men kun som Jehovas vitner. Dette var altså ikke en kategori for religiøse fanger, da for eksempel katolske prester var merket med røde trekanter (Friedlander 2001: 17-18).

Det var ikke bare gjennom en særskilt merking at Vitnene ble spesielt behandlet i KZ-leirene. Mye kan tyde på at SS-vakter hadde et særdeles dårlig forhold til dem, og at de var blant dem som fikk gjennomgå hardest (Garbe 2008: 400). Likevel beholdt Vitnene i de fleste tilfeller sin tro på Jehova, noe til og med Rudolph Höss lot seg

fascinere, om ikke imponere, av. I sine memoarer poengterer han gjentatte ganger at Vitnene arbeidet hardt og at de var omgjengelige og troverdige, men likevel var det deres "fanatiske" tro som opptok ham mest. Om to Jehovas vitner han møtte i Sachsenhausen, sa han følgende:

They withstood the beatings with such an inner passion that they seemed perverted. They begged the Kommandant for further punishment in order to be better witnesses for their ideas and their God. [...] When they were put into cells and told of the death sentence, they went completely insane with joy and happiness (Höss 1996: 102).

Og som utsagnet fra Höss retter oppmerksomhet mot, ble mange Vitner drept i leirene. Nøyaktig hvor mange som mistet livet har vært noe uklart helt siden det første historiske arbeidet om temaet (Zipfle 1965). De nyeste tallene viser imidlertid at omtrent 1200 Jehovas vitner mistet livet i løpet av Nazi-perioden, og at omtrent 250 av disse ble henrettet (Garbe 2008: 484).

Det var ikke bare fengsler og KZ-leire som ble benyttet som redskap i forfølgelsen av Vitnene. Én av de andre metodene var å infiltrere menighetene for å skaffe informasjon, noe Gestapo begynte med i 1936 (Reynaud og Graffard 2001: 44). En annen variant var å ta i fra Vitnene arbeid og eiendom, for på denne måten å ødelegge dem økonomisk. I hovedsak var det Vitnene som var ansatt i staten som mistet jobben først, men etterhvert fulgte også private selskap etter (Garbe 2008: 149, 157). Det verste virkemidlet nazistene brukte for å forsøke å ødelegge Jehovas vitner, var kanskje likevel deres omplassering av barn. Ved flere tilfeller ble Vitnenes barn adskilt fra sine foreldre, enten av "naturlige" årsaker som at begge foreldrene var i statlig fangenskap, eller det Michael H. Kater (1969: 200) kalte "statlig organisert barnetyveri". Studier har vist at i overkant av 600 barn av Jehovas vitner ble tatt fra sine foreldre med tvang og plassert i fosterhjem (med "godkjente", nasjonalsosialistiske foreldre), såkalte "reformskoler" eller barnehjem. Ofte ble også disse barna brukt aktivt av Gestapo som et pressmiddel for å få foreldrene deres til å gi opp sin religiøse overbevisning (A. Dirksen 2006: 196, 205; Garbe 2008: 177ff).

Det var tilsynelatende viktig for NS-regimet å få Vitnene til å oppgi sin tro. Det mest fremtredende eksemplet på dette er et dokument som alle arresterte Vitner fikk muligheten til å skrive under på (Rammerstorfer 2004: 104). Ved å skrive under, ville

Vitnene forsake både sin tro og sitt religionssamfunn, og hvis de gjorde dette, ville de slippe videre straffeforfølgelse. Det østerrikske Jehovas vitnet Leopold Engleitner fikk muligheten til å skrive under på en tilsvarende erklæring da han først ble arrestert etter å ha hatt et bibelstudium hjemme hos seg selv sammen med noen venner. Han ble fortalt: "If you sign this paper ... you can go home. If not, you're under arrest" (Rammerstorfer 2004: 66). Bare at det eksisterte en slik mulighet, er et av de mest merkverdige aspektene ved hele forfølgelsen i Nazi-Tyskland.

Et lovbrudd som imidlertid ikke kunne "unnskyldes" ved å fornekte troen og organisasjonen IBV, var å nekte militærtjeneste. For Vitnene var det umulig å tjenestegjøre i militæret, både på grunn av deres pasifistiske overbevisning og deres boikott av statlige anliggender, og dette har vært en kilde til konflikt med myndigheter i flere land (se f.eks. Peters 2000; Penton 1976). Etter at Hitler gjeninnførte den obligatoriske verneplikten i 1935, ble dette nok en gang en aktuell problemstilling, og i løpet av krigen ble mange Vitner straffet som en følge av dette (Garbe 2008: 349ff).

Selv om intensiteten på forfølgelsen ble redusert fra 1942 og utover, opphørte den aldri helt (Penton 2004: 192ff; Garbe 2008: 439-454). I løpet av de tolv årene under nazistenes styre var Vitnene en av få grupper som opplevde å bli forfulgt i hele perioden, og selv om de ikke var alene om dette, var deres reaksjon på forfølgelsen nokså unik. Gjennom hele perioden fortsatte Vitnene å forkynne og trykke Vaktårnet og de andre skriftene, på tross av de farer som var forbundet med det. Selv i KZ-leirene fortsatte de å forkynne, noe som både imponerte og provoserte mange. Så godt som alle vitnesbyrd forteller at Vitnene var en unik gruppe i leirene, og at de tilsynelatende utsto trakasseringen og terroren bedre enn andre (Garbe 2008: 334-335; Langbein 1996; Langbein 2004). Dette kan i stor grad forklare med deres tro, hvor forventningen om å bli motarbeidet og forfulgt nærmest er et premiss. Der andre grupper så forfølgelsen som meningsløs og uforståelig, passet den hos Jehovas vitner inn i deres eksistensielle grunnlag. Det er antagelig ikke noen overdrivelse å si at forfølgelsen kan ha *styrket* troen snarere enn å ha brutt den ned, noe som kan bidra til å forklare at nazistene aldri klarte å knekke dem.

4.3 Et intermesso: 1945-1949

Etter krigen opplevde Jehovas vitner en stor vekst, både i de tyske områdene og i resten av verden. Deler av denne veksten kan antagelig forklare med store samfunnsmessige

omveltninger, som ofte fører til at folk vender seg henimot religion, men den kan nok også forklares med det gode ryktet Vitnene fikk etter Nazi-regimets fall. Blant annet den velkjente lutherske presten Martin Niemöller, som hadde tilbragt tid i Sachsenhausen med mange Vitner, skrøt voldsomt av deres standhaftige tro og deres oppførsel under nazismen, men dette er bare ett av mange eksempler (Hacke 2000: 19; Slupina 2001: 269). Fra 1944 til 1949 steg antallet Jehovas vitner på verdensbasis med nesten 150%, og innen 1950 skal antallet bare i DDR ha vært 23 000 (Hacke 2000: 19; Wrobel 2003: 203).

De første årene etter krigen var nokså rolige, og Vitnene gjenopptok sin vanlige virksomhet i løpet av kort tid. Den 9. september 1945 ble IBV formelt gjenopprettet i den sovjetiske okkupasjonssonen (SBZ), noe som først ble mulig etter at formell religionsfrihet i det okkuperte Tyskland ble formalisert gjennom Potsdam-avtalen tidlig i august. De neste årene utvidet Vitnene virksomheten sin til store deler av SBZ, og i 1947 ble de anerkjent som et godkjent religionssamfunn av den sovjetiske militæradministrasjonen (H.H. Dirksen 2003: 38; H.H. Dirksen 2006: 129). Samtidig startet imidlertid en kritisk statlig vurdering av Vitnene som religiøs gruppe, og den første rapporten kom allerede i april 1947. I denne blir det slått fast at selv om de i hovedsak bedrev religiøs aktivitet knyttet til Bibelen, fantes det også et politisk element ved deres virksomhet. Året etter kom en ny rapport, og til tross for at konklusjonen var den samme - at Jehovas vitner i hovedsak var apolitiske -, var konsekvensen at trossamfunnet ble stemplet som en reaksjonær og statsfiendtlig gruppe (Hacke 2000: 27-28; Schilling 2001: 89). Organisasjonen beholdt likevel sin status som et statsgodkjent religionssamfunn, men under en betydelig statlig overvåkning. Med andre ord var fiendebildet av Vitnene på plass allerede før opprettelsen av DDR.

4.4 Jehovas vitner i DDR - 1949-1990

I september 1949, like før den formelle opprettelsen av DDR i oktober, ble fiendebildet av Vitnene forsterket innad i SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands), og en plan for videre handling ble lagt. I første omgang gikk planen ut på at "alle konkrete bevis om 'Jehovas vitners' amerikanske, imperialistiske propaganda" umiddelbart måtte utleveres til pressen, og dette var starten på en propagandakampanje mot Vitnene. Langt på vei var dette starten på forfølgelsen, og at det skulle komme et forbud innen kort tid, syntes rimelig klart. Det som derimot var noe overraskende var, for det første,

hvor raskt forbudet kom og, for det andre, hvor spesifikt rettet mot Jehovas vitner det var. I denne sammenhengen var propaganda meget viktig, da det var nødvendig for regimet å legitimere grunnlaget for et forbud overfor befolkningen (A. Dirksen 2003: 90; H.H. Dirksen 2006: 131). Det kanskje beste eksemplet på et forsøk på en slik legitimering kom umiddelbart etter at forbudet trådte i kraft: Den 31. august 1950 ble Jehovas vitners avdeling i DDR informert om at de var fjernet fra listen over tillatte religionssamfunn og at de dermed var under et forbud. Det skulle likevel gå flere dager før forbudet ble offentlig kjent, og i mellomtiden ble en voldsom svertekampanje initiert i de østtyske mediene. Vitnene ble fremstilt både som forbrytere og spioner, og først 5. september ble forbudet offentliggjort (Hirsch 2003: 117).

Den 30. august, dagen før forbudet, ble omtrent 400 Jehovas vitner arrest i en storstilt aksjon. Disse skulle bli stilt for retten etter at forbudet hadde blitt offisielt, men de ble først fengslet. I perioden frem mot rettsaken ble Vitnene utsatt for grov psykologisk tortur, som blant annet søvndeprivasjon eller isolat i fullstendig mørke i lengre tidsperioder (H.H. Dirksen 2006: 132). Da rettsaken kom, 3. oktober 1950, bar den preg av å være en "show trial". Vitnene ble, som forventet, dømt allerede 4. oktober, med dommer fra 8 år til livstid i fengsel. Det virkelig interessante var imidlertid det rettslige grunnlaget for dommen: De ble dømt i henhold til det såkalte "Kontrollratsdirektive 38" og §6 i DDRs grunnlov fra 1949. Førstnevnte var en etterlevning etter Potsdamkonferansen, hvis hovedformål paradoksalt nok var å fungere som verktøy i av-nazifiseringen av Tyskland (Broszat 1981: 510; H. H. Dirksen 2003: 336). Grunnlovens §6 er enda mer interessant, og spesielt delen som lå til grunn for Vitnenes dom. Der står det blant annet:

Boykotthetze gegen demokratische Einrichtungen und Organisationen, [...] Bekundung von Glaubens-, Rassen-, Völkerhaß, militaristischer Propaganda sowie Kriegshetze und alle sonstigen Handlungen, die sich gegen die Gleichberechtigung richten, sind Verbrechen im Sinne des Strafgesetzbuches (som gjengitt i Dirksen 2003: 44).

Med denne som grunnlag ble Vitnene dømt for 1) spionasje for den amerikanske imperialismen, 2) sabotasje mot demokratiske institusjoner, 3) folkehat, 4) å true freden og 5) krigsoppvigleri (H.H. Dirksen 2003: 345-346).

For det første er det ingen overdrivelse å si at disse påstandene virker nokså urimelige med hensyn til Jehovas vitner og deres tro. Spesielt virker påstanden om "krigsoppvigleri" nokså kunstig, både med tanke på deres pasifisme og deres adferd under nazismen noen år tidligere. En slik bruk av §6 i grunnloven, som forutsatte stor grad av subjektivitet hos retten, var ikke uvanlig i DDR, og denne paragrafen ble benyttet ved flere anledninger - og ofte svært kreativt. For det andre, og adskillig viktigere, er at bevisene for påstandene i beste fall kunne kalles mangelfulle, og dette var også myndighetene klar over (H.H. Dirksen 2006: 131; Kirchheimer 1959: 736-737). Dette var også en av hovedårsakene til at den første rettssaken ble en "show trial". Som Hans-Hermann Dirksen (2006: 133) sier:

It was ... decided that the prosecutor general of the GDR, Ernst Melsheimer, would hold an impressive show trial at the Supreme Court of the GDR in East Berlin which would serve as a model for all subsequent trials in regional courts. [...] The Stasi was responsible for all investigations and for writing the investigations report.

Forsøket på fjerne organisasjonen Jehovas vitner gjennom bruk av fengselsstraffer, fungerte ikke etter planen. Til tross for forbudet fortsatte Vitnene med det religiøse arbeidet, og de begynte raskt å lage en undergrunnsorganisasjon. De Vitnene som satt i fengsel lot seg heller ikke knekke, og deres adferd var, som i NS-perioden, preget av positivitet og ro (Hirsch 2003: 117; Wrobel 2006: 173). Derfor iverksatte Stasi (og den famøse Erich Mielke) i 1951 en plan om å bryte den religiøse gruppen ned fra innsiden, gjennom bruk av såkalte "Geheime Mitarbeiter" (H.H. Dirksen 2003: 548-549). Disse skulle infiltrere organisasjonen og skaffe Stasi den informasjonen de trengte. Dette var imidlertid ikke et stort prosjekt, og hovedverktøyet for å fjerne Jehovas vitner forble rettssaker og fengselsstraffer helt frem til begynnelsen på 1960-tallet. Et meget interessant poeng i denne sammenhengen er at mange av Vitnene fikk et tilbud om løslatelse, ikke ulikt det de hadde opplevd under nasjonalsosialismen. Også i dette tilfellet var det snakk om en "Erklæring", og i begynnelsen var budskapet meget likt det tilsvarende i NS-perioden. På tysk ble den kalt en *Unterlassungserklärung*, altså en erklæring hvor de avsto fra sin tro, og på denne måten kunne de - når som helst - arrangere sin egen løslatelse. Senere gikk man over til en såkalt *Verpflichtungserklärung*, som involverte Vitnenes løslatelse hvis de gikk på å arbeide som informanter for Stasi (Wrobel 2006: 181).

Forandringen som skjedde med forfølgelsen på begynnelsen av 1960-tallet, kan forklares på to måter. For det første hadde ikke Stasi klart å knekke Vitnene gjennom rettslige dommer og bruk av fengsel. For det andre ble virkemidlene i forfølgelsen påvirket av en rekke eksterne faktorer, og i dette tilfellet primært de-staliniseringen av de kommunistiske statene. Regimet hadde rett og slett ikke mulighet til åpenlyst å forfølge religiøse minoriteter. Løsningen ble å legge mer vekt på prosjektet fra 1951; infiltrere organisasjonen og bryte den ned innenfra - såkalt *zersetzung* (Dennis 2006a: 145, 163; H.H Dirksen 2003: 714).⁷ Men på 1960-tallet ville de ta det enda lenger, noe de forsøkte med en såkalt "Zentraler Operativer Vorgang" med kodeordet "Sumpf". Målet var å spore opp lederne i organisasjonen og arrestere og dømme dem, slik at Jehovas vitner i Tyskland sto uten ledere - eller i beste fall: at infiltratørene skulle ta over lederskapet selv (H.H. Dirksen 2006: 221).

I 1962 ble det innført vernepliktt i DDR, og plutselig befant Vitnene seg i en situasjon påfallende lik den de hadde opplevd 25 år tidligere. Også denne gangen nektet de å avtjene verneplikten, på religiøst grunnlag, og også denne gangen svarte regimet med sanksjoner. Reaksjonen var fengselsstraffer, på mellom 18 og 24 måneder, og i løpet av perioden ble mer enn 2700 Vitner dømt på dette grunnlaget (Dennis 2006a: 160). En av årsakene til at straffereaksjonene ikke ble kraftigere, var at den protestantiske kirken i Øst-Tyskland også hadde medlemmer som ble rammet av verneplikten. Dette var en mye større gruppe, som hadde bedre muligheter til å få sin stemme hørt, også utover grensene. På grunn av både nasjonalt og internasjonalt press, ble derfor forbudet behandlet nokså mildt (H.H. Dirksen 2006: 136).

I 1967 opphørte praksisen med å stille Vitnene for retten som statsfiender (sanksjonene mot vernepliktnektene fortsatte), og den formelle juridiske reaksjonen gikk over til å bli bøter (H.H. Dirksen 2006: 222). På denne tiden kunne det virke som om forfølgelsen var på sparebluss, og at myndighetene hadde gitt opp kampen mot Vitnene. Slik var det imidlertid ikke, og de mer subtile formene for undertrykking og kontroll gikk over i et nytt kapittel. På slutten av 1960-tallet oppsto gruppen *Christliche Verantwortung* ("Kristent Ansvar"). Nærmest utelukkende bestående av Stasi-informanter var det gruppens oppgave å bidra til undergravingen av Jehovas vitner. De utgav et tidsskrift som også ble kalt *Christliche Verantwortung*, hvis oppgave var å bidra

⁷ "Zersetzung" kan både bety oppløsning, nedbryting og undergraving.

til å ødelegge Vitnenes organisasjon fra innsiden. Dette skulle skje ved at budskapet i tidsskriftet, som ble sendt direkte til mange Vitner, var kritisk både mot Vitnenes tro og mot sentrale lederskikkelser i organisasjonen. Stasis håp var at dette skulle føre til indre splid i organisasjonen, og at mulighetene til å skaffe flere informanter skulle bli enda bedre (Besier 2003; Hirsch 2003: 158-159).

Det likevel beste eksemplet på Stasis mange oppfinnsomme måter å oppnå "Zersetzung" på, var boken *Zeugen Jehovas: Eine Dokumentation über die Wachturmgesellschaft* som kom ut i DDR i 1970 og i Vest-Tyskland året etter. Boken ble utgitt under navnet Manfred Gebhard, men var (etter alt å dømme) blitt skrevet av Dieter Pape, et tidligere Jehovas vitne. Pape var tidligere blitt rekruttert av Stasi, og mye tyder på at boken var et bestillingsverk fra Stasi (H.H. Dirksen 2003: 33-34; Besier 2003: 143). *Zeugen Jehovas* bærer også preg av å ha til hensikt å undergrave Jehovas vitners troverdighet, og innholdet er en bisarr sammenblanding av fiksjon og fakta: Fremstillingen av deres historie og tro er mer eller mindre balansert og riktig, men samtidig blir Vitnene beskyldt for å være pengesmuglere (s. 263), en amerikansk-kristen etterretningstjeneste (s. 122), samt å ha planlagt en revolusjon i DDR på våren 1953, hvis hensikt var å styrte det sittende regimet (ss. 276-278). Boken ble senere brukt som et læringsverktøy for Stasi-offiserer i hvordan man best kunne undergrave Vitnenes troverdighet (Dennis 2006a: 149-150).

En annen bemerkelsesverdig del av forfølgelsen skjedde mot barna til Jehovas vitner. De ble riktignok ikke omplassert på samme måte som under nazismen, men de opplevde isteden forfølgelsen på en måte som kan sies å være typisk for DDR: Allerede fra førsteklassen på barneskolen (seksårsalderen) eksisterte det en forventning om medlemskap i den statlige, kommunistiske organisasjonen *Junge Pioniere*. Til tross for at medlemskapet ikke var formelt obligatorisk, fikk det store sosiale konsekvenser for dem som ikke meldte seg inn. Fordi organisasjonen var av politisk art, kunne ikke barn av Jehovas vitner være medlemmer, og resultatet var at de ble sosialt marginalisert og ydmyket. I tillegg var også medlemskap i ungdomsorganisasjoner en forutsetning for å få vitnemål ved endt skolegang (A. Dirksen 2006: 200-202).

Den kan være fornuftig å dele forfølgelsen av Jehovas vitner i DDR inn i to perioder. Den første, fra forbudet trådte i kraft i 1950 og frem til midten av 1960-tallet, bar preg av en nokså åpenlys forfølgelse av Vitnene. Praksisen med fengselsstraffer opphørte i 1967, men i løpet av denne tiden hadde mer enn 6000 Vitner blitt arrestert,

og av disse fikk omtrent 4000 fengselsstraffer (H.H. Dirksen 2006: 140). Etter 1967 og frem mot murens fall i 1989 endret uttrykket på forfølgelsen seg noe, og Stasi fokuserte i større grad på de kalte "Zersetzung": undergraving og nedbryting. Formålet med forfølgelsen endret seg likevel ikke, og selv om forbudet i de siste årene ble mindre åpenlyst håndhevet, forble det helt til 1989 et uttalt mål for Stasi å tilintetgjøre Jehovas vitner (Dennis 2006a: 164; Hirsch 2003: 132). Og videre, selv om den overfladiske forfølgelsen stoppet og forholdene myknet opp på 1980-tallet, hadde Stasis Zersetzungs-operasjoner skapt en frykt hos Vitnene som ikke forsvant: Hvem som helst kunne være en Stasi-informant, noe som kunne få katastrofale følger for menigheten. Et spørsmål som oppsummerer mye av problematikken, og som bør besvares, er det Mike Dennis (2006a: 146) stiller: "Given the Stasi's plethora of tasks, why did an overburdened apparatus invest so many resources in the repression of a relatively small number of Jehovah's witnesses?"

KAPITTEL FEM

Å forklare ved å anvende

The ideal set up by the party was something huge, terrible and glittering ... a nation of warriors and fanatics, marching forward in perfect unity, all thinking the same thoughts and shouting the same slogans, perpetually working, fighting, triumphing, persecuting - three hundred million people all with the same face.

- George Orwell (1989 [1949]: 85).

Formålet med denne delen er todelt: For det første vil det bli forsøkt å forklare de to historiske tilfellene av forfølgelse ved å bruke totalitarismeteorien. En av hovedtesene er at begge forfølgelsene kan forklares bedre med slik teori enn med de tradisjonelle forklaringene. Et av spørsmålene som deretter kan besvares, vil da være: I hvilken grad kan man si at de to tilfellene var uttrykk for totalitære statlige handlinger? Og fordi det er statens adferd overfor Jehovas vitner som undersøkes, vil også regimene være viktige undersøkelsesobjekter. Dette kommer også godt frem i det andre formålet med undersøkelsen, nemlig å se komparativt på de to tilfellene. Her vil de to historiske tilfellene sammenlignes, og i tillegg er det et interessant spørsmål om dette kan fortelle noe om mer generelle likheter og forskjeller mellom de to regimene. Kapitlet starter med en gjennomgang av forfølgelsen i de to tilfellene sett i lys av teorigrunnlaget i kapittel 3. Dernest kommer en sammenlignende del, som ser på de strukturelle likhetene og forskjellene mellom tilfellene. I tillegg vil også to alternative forklaringer bli drøftet kort.

5.1 Forfølgelsen i Nazi-regimet

Da forfølgelsen av Jehovas vitner startet på våren i 1933, hadde nazistene kun hatt makten i noen måneder. Selv om dette kanskje var nærmere trakassering enn forfølgelse, og det hele var nokså tilfeldig og uorganisert ble de allikevel blant de første gruppene som opplevde

myndighetenes voldelige tilbøyeligheter. Dette er et fenomen som ikke nødvendigvis er så enkelt å forklare. Det første som bør understrekes er at trakasseringen gikk ut på å avbryte møter, konfiskere bøker og eiendom. Med andre ord bærer den første tiden preg å være en forfølgelse på gruppe-, og ikke individnivå. Et viktig moment er at trakasseringen i den første tiden i all hovedsak ble utført av SA (*Sturmabteilung*), som opererte mer som en uavhengig agent enn som representant for regimet. At disse gikk løs på minoriteter, var helle ikke et nytt fenomen (Evans 2005: 23; Kershaw 1998: 508).

Alt i alt var de første månedene bare bruddstykker av forfølgelse. Det var enkelte stygge episoder flere steder, men det virket tilfeldig og ustrukturert. De første inngrepene fra myndighetenes side startet i april 1933, med forbud i flere delstater. At disse etter nokså kort tid ble opphevet, etter en dispuTT med det amerikanske UD, og at forbudet gikk over i sporadiske tilfeller av trakassering, viser den manglende strukturen fra myndighetenes side. Det var ikke snakk om planlagte, statlige operasjoner, men en mer tilfeldig, mild form for forfølgelse. De første månedene kan derfor ikke sies å være spesielt representativt for det som senere skulle bli en reell forfølgelse, og vil heller bli sett på som en del av regimets konsolidering.

Det som tilsynelatende var starten på den systematiske forfølgelsen, var den såkalte Erklæringen som Vitnene trykket, samt brevet som ble sendt til sentrale myndighetspersoner, inklusiv Adolf Hitler. Hovedbudskapet i Erklæringen var, som nevnt, at Jehovas vitner ikke utgjorde noen trussel mot regimet, hverken som gruppe eller som enkeltpersoner. Selv om de også understreker sin religiøse overbevisning og sin evige tro på Jehova, avviser de bestemt at dette vil være et problem for myndighetene: "Instead ... of our literature and our work being a menace to the principles of the present government we are the strongest supporters of such ideals" (gjengitt i Penton 2004: 280). Sett i lys av disse uttalelsene, hvordan kan man forklare at regimet reagerte negativt på et slikt forsøk på kompromiss? Ett mulig svar kan være at myndighetene rett og slett ikke trodde på det som ble skrevet, og at de trodde at Vitnene kom til å bli en politisk opposisjonell, regimekritisk gruppe. Dette virker imidlertid litt søkt, siden det ikke finnes eksempler på politisk motstand i Vitnenes historie, og ei heller hadde de vært spesielt opposisjonelle i regimets første måneder. Kort sagt virker denne forklaringen urimelig.

Det som imidlertid kan være en rimelig forklaring, kommer tydelig frem hvis man ser Erklæringen i lys av totalitarismeteorien. Her er det to interessante momenter: For det første tegner Vitnene et bilde av sin religiøse overbevisning som gjør at denne tro kan oppfattes som

en alternativ ideologi, og - med totalitære briller - dermed en konkurrerende virkelighet. Slike alternativer til regimets ideologi vil, uansett hvor harmløse og minimale de er, bli sett på som en trussel av totalitære regimer. At Vitnene kan ha bidratt til å understreke dette poenget gjennom Erklæringen, er langt fra umulig, og det kan også bidra til å forklare myndighetenes reaksjon. Det andre momentet som kan være relevant, er at Vitnene poengterer at de er apolitiske. En slik presisering virker i utgangspunktet særdeles harmløs, siden den indikerer at politisk motstand mot regimet vil være en irrelevant problemstilling. I et mer tradisjonelt diktatur eller autoritært regime, ville antagelig en apolitisk holdning blitt sett på som positivt, nettopp på grunn av mangelen på opposisjon. I totalitære regimer, derimot, vil det ikke være nok å være apolitisk. "Passive obedience and apathy, retreat into the role of 'parochials' and 'subjects', characteristic of many authoritarian, are considered undesirable by the rulers", skriver Juan Linz (2000: 70) om slike regimer. Det vil ikke være nok å være apolitisk, men man skal isteden aktivt ta del i regimets politikk, eller i det minste det politiske uttrykket.⁸

Ulike historikere forsøker å forklare forfølgelsen på ulike måter, og noen av forklaringene er verdt å undersøke nøyere. Et godt sted å starte er ved den mest vanlige forklaringen på forfølgelsen av Jehovas vitner; deres pasifisme og motstand mot militærtjeneste (se f. eks. Evans 2005: 254-155; Johnson 1999: 239; Langbein 1996: 178; Ottosen 2005: 25). Først av alt: At dette er et viktig og relevant poeng som kan bidra til å forklare forfølgelsen i Nazi-Tyskland, er hevet over enhver tvil. I hvor stor grad det kan forklare forfølgelsen, er derimot mer uklart og fortjener å bli diskutert. Å hevde at militærnektingen var den eneste årsaken til forfølgelsen av Jehovas vitner, er åpenbart galt. Men spørsmålet om militærtjeneste er relevant, blant annet fordi det var et viktig prinsipp i regimets ideologi. Allerede tidlig i regimets levetid gjorde Adolf Hitler det klart at gjeninnføringen av verneplikten var en viktig sak (Kershaw 1998: 441-442).

Hvis man, for et øyeblikk, tenker seg at dette var hele forfølgelsen; menn som nektet å avtjene verneplikt og som ble straffet, vil det være rimelig å si at forfølgelsen er autoritær. Det ville da vært snakk om en gruppe mennesker som blir straffet på grunn av noe som kan oppfattes som en motstandshandling overfor regimet. De ville da blitt straffet som enkeltmennesker, ikke som medlemmer av en gruppe. Her er det også viktig å huske på følgende: *Hvordan* disse personene ble straffet, er ikke avgjørende for å fortelle noe om regimet. En klassisk misforståelse er at jo mer voldelig et regime er, desto mer totalitært er det. Slik vil det nødvendigvis ikke være, og forfølgelsen av vernepliktsnekterne er et godt

⁸ Se også Sartori (1993: 15) for dette skillet mellom totalitære og autoritære stater.

eksempel: Om de blir fengslet, torturert eller drept, er ikke relevant, men isteden er det *årsakene* til forfølgelsen som forteller noe om regimet. For å diskutere dette nærmere, er det nødvendig å forklare hvordan og hvorfor Vitnene ikke ble forfulgt som enkeltpersoner, men som gruppe.

For det første ble ikke de Vitnene som nektet å avtjene verneplikt forfulgt på grunn av sine handlinger, men på grunn av de holdningene som gruppen representerte.

Et godt eksempel for å underbygge denne påstanden, er Hitlers (sisert i Gran og Hoff 1954: 490) uttalelse om "Bibelforskerne" fra 1942: "De folkene er vi nå ferdig med. Hvis samfunnet lar slike asosiale tendenser få fritt spill, vil det gå i oppløsning". Denne logikken er direkte overførbart til det Alex Inkeles (1964: 97) kaller "the virus theory of social pathology", om hvordan "farlige" holdninger kan smitte resten av befolkningen. Forstått slik, vil holdningene til den marginale gruppen Jehovas vitner være farlig for hele regimet, fordi de vil kunne spres til hele befolkningen. En slik forståelse er også fullstendig i tråd med Hannah Arendts tolkning av den totalitære mentaliteten. Det handler ikke om at Jehovas vitner er en realistisk trussel mot regimet, men isteden at de tror på noe som ikke er fullstendig i tråd med regimets ideologi, og som derfor (fra et totalitært ståsted) kan smitte til andre grupper (Arendt 1968: 424).

For å underbygge påstanden om at forfølgelsen var fundert i Jehovas vitner som gruppe og ikke i enkeltpersoner, kan først forfølgelsen av kvinnene fungere som eksempel. I alle KZ-leirene for kvinner var Vitnene en overrepresentert gruppe. Ifølge Kristian Ottosen var f.eks. de første fangene som ble plassert i Ravensbrück kvinnelige Jehovas vitner, og de forble en av de sentrale fangegruppene gjennom hele nazi-perioden (Ottosen 2005: 25). Disse kvinnene ble ikke fengslet på grunn av militærnekting, men som troende Jehovas vitner. Dette kan kun forklares med gruppetilhørigheten, og ikke med bestemte handlinger. Enda mer graverende, og et enda bedre eksempel, var behandlingen av barna til Vitnene, som blant annet er grundig dokumentert i Brigitta Hacks bok *Bibelforscher-Kinder* (2006). I et internt Gestapo-notat fra 1936 sies det at Vitnene forsøkte å smitte barna sine med vranglære (Kater 1969: 200)⁹. At mer enn 600 barn blir tatt bort fra sine foreldre på grunn av "smittefaren", er det kanskje beste eksemplet på den nærmest patologiske gruppetenkningen som regimet utviste. Det var her snakk om forfulgte barn, hvis eneste "feil" var det religiøse fellesskapet som deres foreldre tilhørte. Når dette blir legitimert ved å peke på faren ved at deres

⁹ Originalsitat: "Auch die Kinder versuchen die Bibelforscher schon mit ihren Irrlehren zu verseuchen".

vranglære sprer seg, er det meget illustrerende for regimets oppfatninger om holdninger som smittefarlige og grupper som smittebærere.

Et siste interessant poeng om forfølgelsen under nazismen, er den muligheten mange av Vitnene fikk til å unnsnippe reaksjoner fra regimet ved å skrive under på en kontrakt. Eksemplet brukt i forrige kapittel var om det østerikske Vitnet Leopold Engleitner som studerte bibelen i sitt egen hjem, for så å bli stormet av politiet. Kontrakten han ble fremlagt inneholdt ganske enkelt at han, ved å skrive under, frasa seg sin religiøse overbevisning og anerkjente det tyske regimet som den høyeste myndigheten (i motsetning til Jehova Gud). Denne kontrakten er meget interessant, og det kanskje mest merkverdige er at den i det hele tatt fantes. At Vitnene som ble arrestert kunne "kjøpe" sin frihet gjennom å forsake sin tro, er ganske spesielt, og det peker på et interessant fenomen: Lovbruddet de ble arrestert for - som for eksempel ulovlige religiøse samlinger (i Engleitners tilfelle) eller å unnlate å utføre Hitler-hilsen - var kun et straffbart lovbrudd dersom de fremdeles ville forbli Jehovas vitner. Som Engleitner fikk beskjed om: "Du har begått et lovbrudd, men hvis du skriver under her, vil du gå fri." Dermed var det ikke handlingen qua handling som var relevant, men at de utførte handlingen som Jehovas vitner.

For å oppsummere tilfellet i Nazi-regimet, er det nødvendig å ta et skritt tilbake: Det aller mest absurde og illustrerende ved forfølgelsen av Jehovas vitner var at myndighetene så til de grader brukte disproporsjonalt mye ressurser på den marginale religiøse gruppen. At de til og med hadde en egen fangekategori i KZ-leirene, er et slående eksempel. Det er viktig igjen å understreke at det tilsammen var ca. 20 000 Vitner i Tyskland i 1933, og at disse åpenbart var pasifistiske og apolitiske. Jeg sier "åpenbart" fordi det var ingenting hverken i Vitnenes historie eller generelle adferd som tydet på noe annet. Det er heller ingenting i den opprinnelige nasjonalsosialistiske ideologien som skulle tyde på at Vitnene skulle bli behandlet hardere enn andre religiøse grupper. De var på ingen måte noe trussel mot regimet, og spesielt den offentlige erklæringen fra 1933 illustrerer deres velvilje til sameksistens. I den nevnte erklæringen understrekte de også sin avstand fra jødene, ved å bruke et språk som var faretruende nær religiøs antisemittisme.

Når nazistene allikevel velger å sette i gang et stortilt maskineri for å knekke dem, forteller det mye om regimet. Frykten de hadde for at Vitnenes holdninger skulle smitte over på resten av befolkningen, er et lærebokeksempel på totalitær tenkning: Det er en irrasjonell, uøkonomisk reaksjon på et konkurrerende tankesett, som ikke ville funnet sted i ikke-totalitære regimer. At ikke den religiøse minoriteten fikk fortsette sin fullstendig harmløse

virksomhet, og de sanksjonene som fulgte når de ikke ville ensrettes, indikerer at regimets ideologi var totalistisk, for å bruke Carl Friedrichs begrep. Igjen er det verdt å understreke at forfølgelsen av Vitnene ikke lå til grunn da de klassiske totalitarismeteorier ble laget, og derfor er det enda mer slående at Hannah Arendts (1968: 423-424) ord passer som hånd i hanske:

The chief difference between the despotic and the totalitarian secret police lies in the difference between the "suspect" and the "objective enemy." The latter is defined by the policy of the government and not by his own desire to overthrow it. He is never an individual whose dangerous thoughts must be provoked or whose past justifies suspicion, but a "carrier of tendencies" like the carrier of a disease.

Denne nyansen illustrerer forskjellen på en "normal", despotisk forfølgelse og det som finner sted i et totalitært regime: Du trenger ikke å være regimekritisk eller opposisjonell for å bli utsatt for uønsket oppmerksomhet fra myndighetene, men det holder å tenke annerledes, slik som tilfellet var med Jehovas vitner. Dette er et av de fremste kjennetegnene på totalitarisme: den totale, ideologiske ensrettingen - *Gleichschaltung* (Bracher 1970: 247).

5.2 Forfølgelsen i DDR

Allerede tidlig i 1947 satte SED igang med undersøkelser av den religiøse gruppen. Selv om konklusjonene av disse undersøkelsene var negative, og man ikke fant noe som tydet på at Vitnene hadde andre hensikter enn religiøse, valgte kommunistpartiet å stemple dem som en amerikansk, imperialistisk, statsfiendtlig gruppe. Dette synet ble bevart gjennom de neste årene, og i august 1950 ble trossamfunnet forbudt. At en religiøs gruppe blir forbudt i en stat med religionsfriheten forankret i grunnloven, er spesielt, men det er enda mer spesielt at Vitnene var den eneste gruppen som ble rammet av forbudet (Schroeder 1998: 104-105). Dette forbudet er i seg selv et ganske åpenbart totalitært trekk: Som SEDs egne undersøkelser viste, var Jehovas vitner heller ikke i DDR en statsfiendtlig gruppe. Myndighetene valgte å se bort fra dette, og forby dem på et særdeles vaklende grunnlag. Måten forbudet trådte i kraft på, hadde imidlertid et enda tydeligere totalitært skjær.

Som nevnt ovenfor ble Jehovas vitner informert om forbudet 31. august 1950. På dette tidspunktet var fremdeles ikke forbudet gjort offentlig, noe som ikke skjedde før 5. september. At myndighetene i mellomtiden tegnet et grusomt bilde av Vitnene i de østtyske mediene, er klassisk totalitær logikk. Fullstendig uten grunnlag ble de fremstilt som spioner for

amerikansk imperialisme - kort sagt: regimets verste fiender. Det er også verdt å bemerke at både Stasi og ledelsen i SED visste at beskyldningene om spionasje var grunnløse, som Waldermar Hirsch (2003: 17) peker på. Når myndighetene allikevel svartmaler Vitnene offentlig på denne måten, er den eneste rimelige forklaringen at de forsøkte å legitimere beslutningen om et forbud i folkeopinionen. En slik logikk kan ligne på den måten Emmanuel Goldstein blir presentert på i George Orwells *1984*; et fiendebilde skapes fullstendig ukritisk og uten rot i virkeligheten, for å legitimere regimets fremtidige undertrykkende handlinger (Orwell 1989: 14ff). Juan Linz (2000: 108) peker også på at dette trekket er noe som skiller autoritære fra totalitære regimer, når han sier:

...in most authoritarian regimes the repressive function is left to the armed forces, which, while far from reluctant to use violence and expeditious methods of justice, tend to have a bureaucratic mentality emphasizing rules and procedures and none of the interests of intellectually more sophisticated men in motives and ideological justifications and little desire to explain their actions to the people and to gain their support.

Dermed er det ikke bare forbudet i seg selv som peker i totalitær retning, men også (og kanskje i enda større grad) måten forbudet ble gjennomført på, og spesielt hvordan det ble forsøkt legitimert hos folket.

De umiddelbare følgene av forbudet var en rettssak mot flere enn 400 Jehovas vitner. Denne rettssaken varte i kun én dag og var intet annet enn en farse: Grunnlaget de ble dømt på var særdeles tynt, noe myndighetene også var klar over, men det forhindret ikke mange av Vitnene ble dømt til livsvarig fengsel for spionasje og krigsoppvigleri. Som en åpenbar "show trial" kan denne episoden sies å være symptomatiske for et totalitært regime, og den hadde tydelige paralleller til de beryktede sovjetiske rettssakene på 1930-tallet (Friedrich og Brzezinski 1965: 190ff). Både forbudet og rettssaken peker mot et annet særtrekk som skiller totalitære fra autoritære regimer, nemlig ønsket om å fremstå demokratisk, som kan være et klassisk totalitært trekk. Hvis myndighetene hadde lagt ned forbud mot Jehovas vitner uten å begrunne overfor folket at det dreide seg om en legitim politisk handling, eller unnlatt å ha en rettssak mot dem, ville det pekt i retning av å være et klassisk, autoritært diktatur. Når de derimot forsøker å rettferdiggjøre sine (kommende) handlinger overfor folket og å ha en rettssak, peker det tydelig i retning av det totalitære, siden de forsøker å

forankre et undertrykkende, ikke-demokratisk forbud i folkets vilje og å etterape demokratiske prosesser (Linz 2000: 108).

Da den (på papiret) juridiske forfølgelsen av Vitnene ikke fungerte slik SED-ledelsen hadde sett for seg, så myndighetene seg nødt til å forsøke andre metoder. I første rekke gikk dette ut på å infiltrere organisasjonen med informanter. Formålet med informantene var primært å overvåke organisasjonen, men det ble også prioritert å identifisere lederne slik at disse kunne arresteres (H.H. Dirksen 2003: 549). I begynnelsen var denne sosialspionasjen mindre viktig enn de rettslige forfølgelsene, men etterhvert ble den mer og mer viktig. Infiltrering av organisasjonen var en praksis som regimet fortsatte med helt frem til 1989. I denne sammenhengen bør det nevnes at fra 1970-tallet og utover fikk de Vitnene som ble pågrepet, tilbud om å skrive under på en såkalt *Verpflichtungserklärung*. Formålet med denne var at de arresterte Vitnene unnslopp rettslige forfølgelser og andre former for sanksjoner hvis de var villige til å være informanter for Stasi (Wrobel 2006: 181-182).

Begge disse momentene - bruken av informanter og *die Verpflichtungserklärung* - er meget interessante. For det første var formålet med informantene å overvåke Jehovas vitners virksomhet. En slik overvåkning av en marginal religiøs gruppering viser hvor sterkt regimets behov for kontroll var, spesielt når man tar i betraktning at myndighetene (i form av Stasi) visste at Vitnene var nøytrale, apolitiske og religiøst orienterte. Som Carl Friedrich (1969: 133-134) sier: "...the 'essence' of the [totalitarian] regime is said to be its total control of the everyday life of its subjects (called 'citizens') and, more particularly, of their thoughts and attitudes, as well as their activities". Ambisjonen om total sosial kontroll er et kjennetegn ved det totalitære som man ikke bare finner hos Friedrich, men hos alle totalitarismeforskerne, og kanskje i særdeleshet Orwells *1984*. Orwells fremstilling er riktignok noe karikert, og som Friedrich (1969: 134) sier videre: "That totalitarian regimes make such efforts, there can be no doubt; that they do not succeed, is almost as certain". Og derfor: Selv om DDR heller ikke lyktes fullstendig i sin overvåkning av Vitnene, er det hevet over enhver tvil at de forsøkte.

Kontrakten som ble kalt *Verpflichtungserklärung* bidrar også til å illustrere dette poenget. Når Vitnene ble arrestert, var det Stasis førsteprioritet å rekruttere dem som informanter, slik at de kunne få enda mer informasjon om organisasjonen. På denne måten ville de kunne få kompromitterende (fra regimets ståsted) informasjon om andre medlemmer, slik at også disse kunne rekrutteres som informanter. Formålet var derfor

ikke primært å dømme og straffe de arresterte Vitnene, men å få enda større grad av kontroll på deres religiøse virksomhet. Det kan argumenteres for at det å prioritere denne typen for sosial kontroll fremfor å straffe (såkalte) fiender av regimet, gjør forfølgelsen totalitær i enda større grad. I de fleste teorier om totalitarisme står kontrollaspektet og deprivatiseringen av samfunnslivet sentralt, og det er kanskje ett av få momenter man kan kalle et minste felles multiplum i overfloden av definisjoner.

I løpet av 1960-tallet opphørte den mer åpenlyse formen for forfølgelse av Vitnene. Det var slutt på rettssakene, og tilsynelatende var forbudet mer eller mindre en sovende paragraf. Bak fasaden var det imidlertid annerledes, og rettslig forfølgelse og trakassering var byttet ut med det Stasi kalte *Zersetzung*: ødelegge organisasjonen fra innsiden. Myndighetene hadde to hovedmidler for å oppnå dette målet: For det første økte de bruken av informanter og dobbeltagenter i organisasjonen. For det andre igangsatte de en storstilt negativ propagandakampanje, og det er spesielt to interessante tilfeller knyttet til den: Manfred Gebhards bok *Zeugen Jehovas* og tidsskriftet *Christliche Verantwortung*. Begge var Stasis verk, og i begge tilfeller gikk innholdet ut på å tegne et voldsomt negativt bilde av hva Jehovas vitner var, både som organisasjon og som trosretning. En av forskjellene var at tidsskriftet *CV* var spesifikt rettet mot Vitnene selv, med den hensikt å så splid internt i organisasjonen (Dennis 2006a: 158).

Det disse eksemplene illustrerer best av alt, er den enorme ressursbruken som ble lagt ned fra Stasis side for å bekjempe Jehovas vitner. Å skrive en slags fiktiv historiebok og utgi den under falskt navn, kun med den hensikt å sette et trossamfunn i et dårlig lys, er en særdeles sofistikert form for undertrykking. Når det i tillegg ble laget et eget tidsskrift, kun rettet mot Vitnene selv, virker det nesten surrealistisk. Det var imidlertid høyst reellt, og ressursbruken alene er en indikasjon på totalitarisme; ingen autoritære regimer ville viet en så til de grader apolitisk og harmløs gruppe så mye oppmerksomhet og ressurser (Linz 1973: 188-189).

Et annet, meget illustrerende, moment ved forfølgelsen er Stasis oppfatning om at politisk påvirkning av barn og ungdom var en viktig del av bekjempelsen av Jehovas vitner i DDR (Dirksen og Dirksen 2002: 238). Dette kom spesielt til uttrykk gjennom utdanningsystemet, hvor regimets sosialistiske ideologi var et svært fremtredende element. Et av utdanningens fremste formål var å skape en "sosialistisk personlighet", og dette ble i hovedsak forsøkt gjort på to måter. Lærerne hadde, for det første, strenge statlige instruksjoner om å legge stor vekt på marxist-leninisme både i lærerplanene og selve undervisningen. For

det andre var de "frivillige" statlige, sosialistiske barne-, og ungdomsorganisasjonene meget sentrale. Allerede fra første skoleår var det forventet at barna skulle være en del av den såkalte *Pionier*-organisasjonen, og siden gå over i *Freie Deutsche Jugend* (FDJ), den største sosialistiske ungdomsgrupperingen i DDR (Scroeder 1998: 117, 556-564).

Ungdomsorganisasjonene, som ble sett på som essensielle verktøy for å skape en "sosialistisk personlighet", var nokså problematiske å forholde seg til for Vitnene. De kunne ikke, på grunn av sin religiøse overbevisning, tillate sine barn å være med i denne typen organisasjoner, og slike apolitiske holdninger ble lagt merke til. De umiddelbare konsekvensene var i første rekke sosial marginalisering og, i mange tilfeller, åpenbar trakassering (Dirksen og Dirksen 2002: 248). En av de mer alvorlige følgene var imidlertid at Vitnene i mange tilfeller ikke fikk vitnemål etter endt skolegang, og at videre utdanning var en umulighet. For å kunne ta noen form for utdanning utover grunnskolen, ble "eine sozialistische Einstellung sowie politische Aktivitäten vorausgesetzt" (Dirksen og Dirksen 2002: 260). Dette var umulig for Jehovas vitner, og de ble dermed de facto utestengt fra alle former for høyere utdanning.

Selv om dette kan sies å være en nokså mild form for forfølgelse, illustrerer skolens adferd overfor Vitnene to viktige momenter ved regimet: ideologiseringen av utdanningssystemet, og massemobiliseringen i samfunnet. Førstnevnte viser blant annet hvordan regimet ønsket å skape det ideologiserte mennesket, som blant annet kom til uttrykk ved at utdanningen skulle omfatte alle deler av livet. Målet var å skape det man omtalte som en "sosialistisk personlighet" hos alle som gjennomgikk skolesystemet (Schroeder 1998: 556). Denne idéen - at utdanningssystemet har som hovedmål å gi alle en "sosialistisk personlighet" - kan gi assosiasjoner til en av Hannah Arendts (1968: 438, 453) beskrivelser av det totalitære, nemlig utviskingen av individuelle særtrekk og formasjonen av et ensrettet, forutsigbart kollektiv.

Totalitære regimer forsøker å forme sine innbyggere ideologisk, for å skape en ideologisk *Gleichschaltung* i alle lag av samfunnet, også hvert enkelt menneske. Denne ideologiske likheten fører til en forutsigbarhet i hele samfunnet, hvilket igjen bidrar til total dominans. Arendt skisserer imidlertid en idealtipe, og det er vanskelig å se for seg stater hvor en slik fullstendig *Gleichschaltung* faktisk kan gjennomføres. Allikevel er ambisjonen om en slik ideologisk ensretting illustrerende for totalitære regimer, og i et perfekt totalitært regime "all men have become One Man" (Arendt 1968: 467). Selv om DDR åpenbart var langt unna å oppnå dette, er utdanningspolitikken en tydelig indikasjon på at de forsøkte. Når det er et

uttalt mål å skape en sosialistisk personlighet hos alle som går igjennom skoleverket, gjennom a) en marxist-leninistisk ideologi som grunnstenen for hele undervisningen, og b) sanksjoner mot dem som ikke tar tilstrekkelig del i undervisningen (som barna til Jehovas vitner), går det langt i retning av å være totalitært.

Men det var ikke bare ideologiseringen av undervisningen som var interessant med skolepolitikken i DDR. De statlige barne-, og ungdomsorganisasjonene (FDJ og de tilsvarende organisasjonene for yngre barn) peker også på et viktig moment, nemlig massemobiliseringen. Medlemskap i en av disse organisasjonene var forventet, som et ledd av regimets helhetlige utdannelsesprosjekt, og hvis man ikke var med, ble man straffet for det. I praksis var medlemskap i disse organisasjonene et krav for å fullføre utdannelsen, noe Jehovas vitner fikk erfare. En slik tvungen politisk mobilisering av folket er klassisk for totalitære regimer og et av de fenomenene som skiller slike regimer fra andre, ikke-demokratiske regimer. Autoritære regimer

...are characterized by lack of extensive and intensive political mobilization of the population. Membership participation is low in political and para-political organizations and participation in the single party or similar bodies, whether coerced, manipulated or voluntary, is infrequent and limited. [...] Rather than enthusiasm or support, the regime often expects [...] passive acceptance (Linz 1970: 259).

Totalitære regimer, derimot, vil ikke være fornøyd med passivitet og fraværet av opposisjon; politisk aktivitet ikke bare ønskelig, men et ufravikelig krav. Det er allikevel viktig å understreke at denne formen for politisk deltagelse ikke kan sammenlignes med den man finner i et demokrati. Den totalitære formen for deltagelse kjennetegnes ved manglene på valgfrihet. Det finnes kun én mulig kanal for aktivitet, og både innholdet og retningen er på forhånd bestemt av myndighetene og er basert på den statlige ideologien. Andre former for politisk aktivitet som *ikke* er statlig initiert vil bli regnet som opposisjonell adferd. For Juan Linz er denne mobiliseringen av massene et så sentralt aspekt ved totalitære regimer at det utgjør ett av de tre kjennetegnene. Som han skriver: "Citizen participation in and active mobilization for political and collective social tasks are encouraged, demanded, rewarded, and channeled through a single party and many monopolistic secondary groups" (Linz 2000: 70). Det synes nokså åpenbart at *Freie Deutsche Jugend*, *Jungpioniere* og de andre sosialistiske organisasjonene for barn-, og ungdom er eksempler på slike "monopolistic secondary groups". Medlemskap var i høyeste grad forventet, og i praksis et krav; mangelen på medlemskap fikk

alvorlige følger både for fremtidig utdanning og yrkeskarriere, noe Jehovas vitner fikk oppleve (Dirksen og Dirksen 2002: 260).

At DDRs ideologisk funderte militante ateisme førte til konflikt med de religiøse grupperingene i Øst-Tyskland, var antagelig å forvente. Det som imidlertid er vanskeligere å forklare er følgende: I løpet av DDRs eksistens ble ingen andre religiøse grupper forfulgt like kraftlig eller over en like lang periode som Jehovas vitner (Dirksen 2006: 127). Dette er påfallende av mange grunner, spesielt siden Vitnene var en hengivent apolitisk, marginal gruppe som på ingen måte utgjorde noen trussel mot regimets eksistens. Mange av dem hadde også vært medfanger med profilerte kommunister (som siden fikk fremtredende stillinger i SED) i KZ-leire under nazismen, noe som bidrar til å forvirre bildet ytterligere. Diskusjonen ovenfor har forsøkt å forklare deler av forfølgelsen, ved å peke på sentrale trekk ved regimet, slik de kommer frem gjennom dets adferd overfor Vitnene. Basert på de fremlagte argumentene er det vanskelig å konkludere noe annet enn at forfølgelsen av Vitnene illustrerer ubestridelige, betydelige totalitære trekk ved DDR.

5.3 Komparativ analyse

Som det er blitt vist ovenfor, er det ikke bare *mulig* å forklare de to tilfellene hver for seg ved å bruke totalitarismeteorien, men det virker overbevisende. Enda mer opplysende kan det imidlertid være å se hvordan teoriene om det totalitære kan brukes til å sammenligne de to tilfellene. For selv om kapitlet hittil har båret preg av en implisitt sammenligning, har det ikke blitt utpenslet. I denne delen skal derfor de to regimenes strukturelle likheter og forskjeller diskuteres, altså momenter som kan (eller ikke kan) kobles direkte til hypotesen om totalitarisme som forklaring. Utgangspunktet for analysen er både teori-, og empirikapitlet, samt analysen av de to tilfellene ovenfor. Noe av formålet med denne delen vil også være å samle mer eller mindre løse tråder gjennom å bruke teorien på tvers av de to casene, og å legge grunnlaget for en konklusjon. Først av alt skal allikevel casene sammenlignes, og et godt sted å begynne er å se på hvordan regimene forsvarte forfølgelsen.

5.3.1 Legitimering og mobilisering

I begge tilfeller brukte regimene konstruerte årsaker for å legitimere forfølgelsen av Jehovas vitner: Nazistene hevdet at Vitnene var kommunister, og kommunistene hevdet

at de var spioner for den amerikanske imperialismen. Det er ingen grunn til å tro at noen av regimene faktisk trodde at dette stemte, og spesielt i DDR er det åpenbart at dette var en skinnforklaring: I interne Stasi-dokumenter kom det tydelig frem at anklagene om spionasje og politisk virksomhet ikke stemte, uten at dette påvirket regimets handlinger. I begge tilfeller ble Vitnene svertet gjennom propagandakampanjer i mediene meget tidlig i regimets eksistens, noe som ville gjøre det enklere å igangsette en forfølgelse i stor stil.

Å bruke propaganda på denne måten, for å legitimere sine egne, kommende handlinger, er en fremgangsmåte som er klassisk for totalitære regimer. Som Arendt (1968: 341) skriver: "...the masses have to be won by propaganda", og det er to grunner til at regimene brukte propaganda for å forankre forfølgelsen i befolkningen. For det første var det viktig for å gjøre selve prosessen enklere. Hvis folket ikke hadde forstått regimets årsaker til å forfølge Vitnene, ville det blitt vanskeligere å gjennomføre. Som Zbigniew Brzezinski (1956: 44-45) sier

The propaganda campaign ... is also an intrinsic element of the purge and aims to dehumanize the enemy and develop an atmosphere of inevitability strong enough to make resistance seem futile. ... Public opinion must therefore be mobilized for the purpose of "enthusiastically" supporting the policies of the regime.

Den andre årsaken er at totalitære regimer er avhengig av massebevegelsen og ønsker å fremstå som mer demokratiske enn demokratiet (Friedrich og Brzezinski 1965: 25; Linz 2000: 20, 70, 108). Å forsøke å forankre en forfølgelse i en folkevilje er en viktig del av denne massemobiliseringen og ønsket om å fremstå demokratisk. Totalitære regimer vil hevde at de får makten fra folket, siden de på denne måten fremstår som "a part of the democratic tradition ... rather than a part of the absolutist or autocratic traditions of the past" (Schapiro 1972: 41). På denne måten skapte regimene en situasjon hvor de ga folket propaganda om Jehovas vitner, for å gi inntrykk av at forfølgelsen kom nedenfra, og ikke var et statlig initiativ. Dermed skapte de også en illusjon om at de var en dypere form for demokrati.

Massemobilisering spilte også en annen viktig rolle i forfølgelsen av Jehovas vitner: For regimene var den et glimrende virkemiddel for å spore opp innbyggere som ikke var aktive deltagere i ideologien. Vitnenes religiøse overbevisning om å avstå fra alle politiske uttrykk, som i alle andre ikke-demokratiske regimertyper ville gått

upåaktet hen (og til og med blitt verdsatt), var i Nazi-Tyskland og DDR en av hovedårsakene til at de ble forfulgt. I totalitære regimer vil politisk engasjement ikke bare være ønskelig, men påkrevet. Det handler med andre ord ikke om fraværet av politisk motstand, men kravet om deltagelse (Deutsch 1964: 309-10; Linz 2000: 70-71). Dette ble et problem for Vitnene i begge regimene, siden de ikke kunne være medlemmer av de politiske organisasjonene eller på andre måter delta aktivt i regimenes politiske uttrykk. Hovedgrunnen til at dette var et problem, var regimenes ambisjon om sosial og politisk ensretting. Kommunistene skulle skape en "marxist-leninistisk personlighet"; nazistene skulle skape "helstøpte tyskere", og Jehovas vitner var ikke forenlig med noen av dem (Dirksen og Dirksen 2002: 244; Friedrich 1969: 136; Hitler 1966: 42).

5.3.2 Ensretting og kontroll

For at det skulle være mulig å ensrette befolkningen, var det nødvendig med kontroll. Massemobiliseringen spilte en stor rolle her, og den er et godt eksempel på et annet, mer overhengene, moment: "the destruction of the line between state and society and the total politicization of society by the device of the monopolistic party" (Neumann 1964: 245). Det skulle ikke lenger være en privatsak å være religiøs, spesielt siden dette betød at man ikke kunne ideologisk ensrettes. I andre ikke-demokratiske regimer vil det være irrelevant hva man *tror* og *tenker*, så lenge dette ikke blir omsatt i handling, men i totalitære regimer vil andre tankesett hindre den ideologiske ensrettingen og per definisjon være en trussel. Igjen er behandlingen av Jehovas vitner i begge regimer et godt eksempel. Store deler av forfølgelsen mot dem skyldes deres religiøse overbevisning alene, og et eksempel på dette er hvordan de ble forfulgt som gruppe.

Når Vitnene ble arrestert, var det svært sjelden på grunn av handlinger, men fordi de var Jehovas vitner. En av de beste illustrasjonene på dette er at mange av de arresterte Vitnene i begge regimene ble fremlagt en kontrakt. Ved å skrive under på denne, ville de slippe straffeforfølgelse. I Nazi-Tyskland var kravet at man skulle anerkjenne det nazistiske regimet som en høyere myndighet enn Jehova. I DDR var det derimot, ihvertfall i perioder, et krav at man startet å arbeide som informant for Stasi. Begge tilfeller viser at det ikke var noen handling som var grunnlag for pågripelsen, men kun at regimet ikke hadde nok kontroll. I nazismen var det snakk om en form for ideologisk kontroll som gikk ut på at man skulle sikre at den nasjonalsosialistiske

ideologien var den dominerende hos alle, og at heller ikke en gud var viktigere. Stasi brukte på den annen side Vitnene som informanter for å oppnå ytterligere sosial kontroll på et nokså lukket trossamfunn (men også her var det implisitt et moment at regimets ideologi og politiske mål var viktigere enn den religiøse overbevisning).

Selv om denne formen for overvåkning og spionasje også fant sted under nazismen, var den et mer sentralt trekk ved forfølgelsen i DDR. Stasi hadde i hele regimets levetid et stort apparat som forsøkte å overvåke organisasjonen Jehovas vitner gjennom spioner, informanter og angiveri, og dette kan vanskelig forklares på andre måter enn at regimet hadde et enormt behov for kontroll på sin egen befolkning. Nazistene hadde også dette kontrollbehovet, men det fikk et annet uttrykk. Som Christine King (1990: 190) sier: "The Nazi state had only one weapon and that was force", og dette brukte de også til fulle. Den utstrakte terroren, den eksplisitte volden og oppholdene i KZ-leire hadde til hensikt å demonstrere hva konsekvensene var for dem som tenkte annerledes (Arendt 1968: 344). Dette gjaldt definitivt Jehovas vitner, som man antok at det skulle være enkelt å erobre ideologisk. Når det ikke fungerte som regimet ønsket, forsøkte man med mer makt, men målet forble det samme som det var for Stasi: kontroll og ideologisk ensretting.

5.3.3 Ekspansjon og radikaliserings

Den kanskje største og mest overordnede likheten mellom de to regimene er hvor stort omfang forfølgelsen fikk og den ekstremt disproporsjonale ressursbruken. I Nazi-Tyskland ble halvparten av de aktive Vitnene arrestert og tilbragte tid i enten fengsel eller KZ-leire og mer enn 600 av Vitnenes barn ble omplassert med makt. I DDR bedrev man omfattende, systematisk overvåkning av deres menigheter, ga ut en bok og et tidsskrift som utelukkende hadde til hensikt å sette dem og organisasjonen i et dårlig lys og forfulgte dem strafferettslig. Hvordan kunne en slik ressursbruk forsvares når det var snakk om en religiøs minoritet som på ingen måte kunne oppfattes som en reell trussel mot regimets eksistens? Et mulig svar kan finnes ved å se på et av særtrekkene ved totalitære regimer: Det ikke-utilitaristiske og irrasjonelle grunnlaget for handling (Arendt 1968: 347; Frenkel-Brunswik 1964: 201-202; Linz 2000: 105; Neumann 1942: 37-38).

Men: Å kalle det "irrasjonelt", er ikke helt presist allikevel. På mange måter handler det nemlig om en form for hyperrasionalisme, som går så langt at den blir

irrasjonell. Hannah Arendt (1968: 473) kaller dette "the tyranny of logicality", som går ut på en ekstrem bruk av logikk som gjør at utøvelsen av en ideologi stadig vil få nye, logiske konsekvenser. Som hun (1968: 472) sier: "You can't say A without saying B and C and so on, down to the end of the murderous alphabet". I slike tilfeller vil det for regimet ikke handle om å følge ideologien som sådan, men å følge *følgene* av ideologien. Hver enkelt konsekvens og logiske implikasjon kan være meget rasjonell om man ser den alene, men hele bildet vil allikevel kunne bli irrasjonelt. Det er på denne måten utøvelsen av ideologien blir radikaliseret og dermed vil inkludere fiender og områder som den opprinnelige ideologien ikke inkluderte.

Langs de samme linjene forsøker også Ian Kershaw å forklare den ideologiske radikaliseringen med sin "working towards the Führer"-teori. Der hvor Arendts innfallsvinkel er en måte å tenke på (*logicality*), bruker Kershaw byråkratiet. Hovedpoenget hans er at regimets nokså uklare og skiftende ideologi ofte var vanskelig å tolke for dem som skulle håndheve den i praksis, og løsningen var å forsøke å tolke Hitlers ønsker. Resultatet var at byråkratene overfortolket og overoppylte ideologien, og resultatet var "continuing radicalization of policy in a direction which brought Hitler's own ideological imperatives more plainly into view as practicable policy options" (Kershaw 1998: 530). Selv om denne teorien spesifikt handler om Nazi-Tyskland, er det rimelig å hevde at den generelle argumentasjonen kan være universell for totalitære regimer. Dette kan blant annet underbygges med at den viktigste kvalifikasjonen for byråkrater i slike regimer ikke var den faglige kompetansen, men ideologisk lojalitet. Når man skal legitimere politikk med ideologi, er det nødvendig å tolke den først, og at "continuing radicalization of policy" blir en konsekvens, er en rimelig antagelse (Friedrich 1969: 132).

Disse formene for radikalisering og tolkning av ideologien kan i stor grad forklare hvorfor Jehovas vitner ble forfulgt, og ihvertfall hvorfor de ble rammet så hardt. I alle ikke-demokratiske regimer vil politisk og ideologisk opposisjon være noe av det man frykter mest. Slik vil det være i både autoritære og totalitære regimer, men med én enormt viktig forskjell. De førstnevnte regimene vil slå ned på reell motstand og sine ideologiske hovedfiender, mens de sistnevnte i tillegg vil slå ned på potensiell motstand. Hvordan definerer man så potensielle motstandsgrupper? Dette var det byråkratene og de andre håndheverne av politikken som skulle gjøre, og når de "åpenbare" potensielle

fiendene (deres ideologiske motsetninger) var identifisert, ville prosessen stanset i autoritære regimer. I totalitære regimer fortsatte derimot letingen.

Hvis man her kombinerer Arendts tanke om *logicality* og Kershaws teori, er det rimelig å tenke seg at byråkratene da gikk fra å se etter potensielle trusler, til å se etter *potensielt* potensielle trusler, for å være sikre på at man fanget opp alle mulige motstandere og oppfylte regimets krav. Hvis man følger denne logikken, vil man ende opp med å definere potensiell motstand som fraværet av aktiv deltagelse, og det er blant annet dette fenomenet Kershaw (1998: 541) omtaler når han snakker om "the drive to eliminate institutional space". I denne ideologiske malstrømmet ble Jehovas vitner fanget: Regimene endte nemlig opp med at ikke bare politiske motstandere, eller potensielle politiske motstandere, ble rammet av regimet; også grupper som ikke aktivt støttet opp om den regjerende ideologien var utsatt, og apolitiske holdninger ble en indikator på motstand. Vitnenes apolitiske holdninger var fundert i en ufravikelig religiøs overbevisning, og at regimene oppfattet dette som en avvikende, konkurrerende ideologi, gjorde dem spesielt utsatt for forfølgelse. Dette er et eksempel på den ideologiske radikaleringen som vil inntreffe i totalitære regimer, og den kan være en overbevisende forklaring på hvorfor Vitnene ble utsatt for forfølgelse i utgangspunktet.

5.4 Alternative forklaringer

5.4.1 Verneplikt?

På grunn av sin religiøse overbevisning, kunne ikke Jehovas vitner ta militærtjeneste, både fordi det var et statlig, politisk uttrykk, og fordi de er pasifister. Slik var det også i Nazi-Tyskland, hvor vernepliktsnektere ofte ble straffet hardt. Som vist ovenfor spilte nok Vitnenes nektning av militærtjeneste en rolle i forfølgelsen, og det kan åpenbart forklare deler av den. At det ikke var den eneste eller viktigste årsaken, bør imidlertid være like åpenbart, av to hovedgrunner: For det første ble de ellers ikke forfulgt som enkeltpersoner, men som gruppe. For det andre rammet forfølgelsen dermed resten av gruppen, også dem som aldri hadde *kunnet* utført militærtjeneste om de så hadde ønsket det. Disse argumentene blir ytterligere forsterket om man ser på de to tilfellene komparativt: I DDR spilte verneplikten liten eller ingen rolle for Vitnene. Forfølgelsen startet to tiår før verneplikten var innført, og selv om noen av Vitnene også i DDR ble straffet fordi de nektet, hadde den ingen påvirkning på forfølgelsen ellers. Når de to tilfellene ellers har mange likhetstrekk, bidrar dette til å minske troverdigheten til

militærnektingen som en sentral årsak til forfølgelsen også i Nazi-Tyskland. At den var en viktigere årsak enn i DDR, er utvilsomt, men når andre teorier i stor grad forklarer utviklingen i forfølgelsen på tvers av regimene, uavhengig av verneplikten, er det rimelig å anta at disse har mer forklaringskraft.

5.4.2 Jehovas vitner selv som forklaring?

En siste alternativ årsak som bør diskuteres er hvorvidt det er særtrekk ved Jehovas vitner, deres organisasjon og tro, som gjør det mer sannsynlig at de blir utsatt for forfølgelse. Dette er et interessant spørsmål som på ingen måte bør overses; at det nettopp er vitnene som blir forfulgt, er også en fellesvariabel hos de to tilfellene. Et utgangspunkt for å svare på spørsmålet, er å se nærmere på Vitnenes religiøse overbevisning og uttrykk. Det første relevante momentet er forkynnelsen, som er en sentral del av deres tro. Siden de må spre sitt budskap til så mange som mulig, vil de synes godt i et samfunn. Når man kombinerer dette med at de er nokså sosialt isolasjonistiske, blant annet på grunn av sin apolitiske holdning, får man et spesielt resultat. Det eneste inntrykket folk flest får av Vitnene er at de forkynner, samt at de, i samfunn hvor dette er relevant, nekter å utføre militærtjeneste.

Kombinasjonen av disse faktorene har ført til at Vitnene har blitt motarbeidet i en rekke land. Det er ikke uvanlig å se på dem som en sekt, og det er heller ikke uvanlig at de blir uglesett. Konsekvensene av deres spesielle posisjon i mange samfunn er at de ved flere tilfeller har opplevd å bli ofre for forfølgelse og trakassering, oftest på grunn av kombinasjonen av isolasjon og forkynnelse, og/eller militærnektingen. Dermed kan det kanskje hevdes at det finnes spesielle trekk ved Vitnene som gjør dem særlig utsatt for visse former for forfølgelse. Med unntak av de to tilfellene som blir gjennomgått i denne undersøkelsen, har det imidlertid vært snakk om lite omfattende og sporadiske forfølgelser, hvor Vitnene nærmest har vært et irritasjonsmoment. På bakgrunn av dette er det rimelig å konkludere med at deres særegenheter, og spesielt motstanden mot verneplikt, kan bidra til å forklare en forfølgelse av autoritær karakter, men ikke en omfattende, systematisk forfølgelse som de opplevde i henholdsvis Nazi-Tyskland og DDR.

Deres religiøse overbevisning kan allikevel være interessant på en annen måte: Som både Bruno Bettelheim (1960: 122-123) og Christine King (1982: 178-179) peker på var hovedgrunnen til at Vitnene taklet forfølgelse så godt som de gjorde, at de hadde

en sterk religion å holde seg fast til. Dette virker rimelig, spesielt fordi det i Vitnenes verdensanskuelse ligger en forventning om å bli motarbeidet. Forfølgelse er dermed bare å forvente, og det kan til og med forsterke dere tro. King (1982: 179) går imidlertid enda lenger når hun kaller Vitnenes trosgrunnlag for "a powerful, total system of belief". I en senere utgivelse forsterker hun dette synet når hun beskriver forfølgelsen i Nazi-Tyskland: "An ideological battle ensued between two 'total' organizations, ... both with all-encompassing eschatological world-views" (King 1990: 192).

King går her langt i å karakterisere Vitnenes trosgrunnlag som, ihvertfall delvis, totalitært. Dette er en interessant, men antagelig noe enkel, påstand. La oss allikevel for diskusjonens skyld anta at King har rett, og at Vitnenes religiøse ideologi er totalitær; på hvilken måte (om noen) er dette relevant for forfølgelsen? Svaret her kan komme raskt: Nei, det er ikke relevant, noe som har én hovedårsak: Selv om Vitnenes ideologi kan være totalitær, er det ingenting ved deres uttrykk som skulle tilsi at den er det. De har en religiøs, og kanskje til og med en strengt religiøs, lære som de forkynner. Det er imidlertid ingenting ved måten forkynnelsen blir utført på som kan kalles totalitært. Om ideologien allikevel har totalitære trekk, kommer disse til syne internt i organisasjonen og det lukkede samfunnet. Slike indre totalitære trekk kan i verste fall føre til at folk bryter ut av trosfellesskapet, men det kan ikke forklare at de blir systematisk forfulgt av et regime.

5.5 Totalitære forfølgelser?

I denne delen er det blitt argumentert for at behandlingen Jehovas vitner fikk i henholdsvis Nazi-Tyskland og DDR, i hovedsak skyldtes regimenenes iboende totalitære natur, og dermed best kan forstås ved å bruke teorier om totalitarisme. Parallelt er det også blitt forsøkt vist at andre, konkurrerende teorier ikke fungerer like godt til å forklare de to tilfellene. Sagt på en annen måte: Om regimenene hadde vært autoritære, ville ikke det forklart forfølgelsen. I de neste avsnittene skal jeg understreke dette poenget og gjenta hvorfor forfølgelsen neppe kunne skjedd i et autoritært regime, men at den derimot er en tydelig indikasjon på at regimenene i det minste hadde sterke totalitære trekk. Aller først vil jeg allikevel begynne med å se på et av hovedargumentene *mot* at forfølgelsen i DDR var totalitær, nemlig mangelen på vold.

5.5.1 Vold og terror

Under nazismen ble omlag halvparten av Vitnene arrestert. Arrestasjonene og den påfølgende behandlingen i fengsel eller leire bar oftest preg av utstrakt bruk av vold og tortur. Forholdene i DDR var ikke i nærheten like brutale, og denne forskjellen er gjennomgående for de to regimene: Under nazismen var forfølgelsen i stor grad eksplisitt og voldelig, mens den i DDR var preget av mindre synlige og mer subtile fremgangsmåter. Denne forskjellen kan kanskje forklares med regimenes ulike internasjonale omgivelser og at volden var en større og viktigere del av den nasjonalsosialistiske ideologien (se f. eks. Gerlach og Werth 2009). Allerede fra 1933 var det tyske samfunnet i en slags unntakstilstand, og fordi Jehovas vitner var blant de mest ubetydelige, og minste, gruppene som ble forfulgt, hadde nazistene ingen incentiver til å holde igjen maktbruken mot Vitnene. I DDR var omgivelsene svært annerledes, og under Den kalde krigen var det utenrikspolitiske spillet mye mer komplekst, og forfølgelsen av Jehovas vitner var en risiko for det østtyske regimet. Som Hans-Hermann Dirksen (2006: 135) sier:

Foreign policy demanded that the GDR could not afford to be seen to be practising religious persecution. The policy of 'inner disintegration' ('*Innere Zersetzung*') thus became an even more important element in the struggle against the Jehovah's Witnesses.

Dette er historiske forskjeller som *kan* bidra til å forklare hvorfor tilfellene av forfølgelsen hadde ulike uttrykk i de to regimene. Allikevel kan det ikke forklare hele forskjellen, og uansett vil man stå igjen med faktumet at DDR var et adskillig mindre voldelig regime enn Det tredje riket. I hvilken grad kan dette påvirke teorien om forfølgelsen som totalitær?

For det første avhenger dette spørsmålet av hvilken teori man legger til grunn. Terror er en av de områdene innenfor totalitarismeteorien som er mest omstridt, og man vil få helt ulike svar avhengig av hvem man spør. Hannah Arendt mener for eksempel at terroren er en av de fremste kjennetegn ved totalitære regimer, og fra et slikt ståsted vil forfølgelsen i DDR være mindre totalitær. Hvis man på den annen side forholder seg til Juan Linz, vil ikke terroren være en definerende del av det totalitære og andre faktorer vil avgjøre. Den siste hovedteoretikeren som er benyttet i denne studien, Carl Friedrich, befinner seg i en mellomposisjon: Han anerkjenner terroren som en essensiell del av det

totalitære, men mener samtidig at terror ikke nødvendigvis er lik vold: "The psychological terror exercised by a group within a given society can, as a matter of fact, have a greater effect than the physical terror" (Friedrich 1969: 145). Et eksempel på en slik psykisk terror kan sies å være overvåkingen og spionasjen Stasi gjennomførte mot Jehovas vitner, noe de gjorde adskillig mer gjennomført og i større skala enn nazistene. Og selv om forfølgelsen av Vitnene avtok noe i løpet av regimets levetid, var overvåkingen av gruppen en metode som overlevde hele perioden. Dermed vedvarte den psykiske terroren, til tross for at den ikke fikk noen konkrete uttrykk utad. Dette var mulig fordi spiren av frykt allerede var sådd, og som Friedrich og Brzezinski (1965: 169) sier: "...to many it seems as if they are hunted, even though the secret police may not have touched them for years".

5.5.2 Operasjonalisert terror

Til tross for at Juan Linz ikke anerkjente terroren som en nødvendig del av totalitære regimer, er han en av dem som har operasjonalisert totalitær terror best. Linz (2000: 102) mente at hvis terror først finner sted i slike regimer, vil den ha ti kjennetegn.¹⁰ I det følgende vil disse ti særtrekkene på totalitær terror forsøkt benyttet på tvers av de to tilfellene, og deretter illustreres med en tabell. Hvis man starter på Linz' sjekkliste, vil en slik form for terror for det første (1) ha et enormt omfang. Dette kan utvilsomt sies å være tilfelle for begge regimene, både målt i hvor mange av Vitnene som ble direkte rammet av forfølgelsen, og i særdeleshet ressursene som regimene brukte på den. Dernest (2) vil terroren være rettet mot sosiale kategorier, og ikke ta hensyn til spesifikke handlinger. Også på dette punktet samstemmer virkeligheten med teorien: I begge tilfeller ble de aller fleste Vitnene straffet på grunn av en sosial gruppetilhørighet, og ikke på grunn av kriminelle handlinger. Videre (3) vil terroren gå utenom juridiske prosesser hvor de mistenkte har reelle muligheter til å forsvare seg selv. I både Nazi-Tyskland og DDR ble det avholdt rettsaker mot Vitnene, så regimene kan ikke sies å ha ignorert rettsstaten fullstendig. Det var imidlertid tydelig at ingen av rettsakene som ble avholdt var rettfærdige; resultatet var i stor grad gitt på forhånd og de mistenkte Vitnene hadde få eller ingen reelle muligheter til forsvar. Dermed samsvarer også dette punktet i stor grad.

¹⁰ Linz' ti punkter gjengitt på side 38.

For det fjerde (4) vil regimene rettferdiggjøre terroren moralsk, og ofte vil dette gjøres offentlig. Blant annet på grunn av propagandaen mot Vitnene og det faktum at begge regimene var overbevist om at forfølgelsen var moralsk riktig i henhold til ideologien, vil også dette momentet passe godt i begge tilfeller. Linz' punkt nummer (5) er knyttet til terror mot elitene og derfor ikke relevant her. Det neste punktet (6) omhandler at hele familier blir rammet, og ikke bare en mistenkt. Både dette momentet og det neste (7), at det er sosiale karakteristikk og hensikter, og ikke handling, som ligger til grunn for forfølgelsen, kan illustreres med det samme: Å forfølge Jehovas vitner ble legitimert med at de angivelig hadde statsfiendtlige hensikter, og det beste eksemplet er at barna av Vitnene i begge tilfeller ble inkludert i forfølgelsen, utelukkende på grunn av gruppetilhørigheten. Det åttende kjennetegnet på totalitær terror som Linz fremlegger er (8) at den er organisert og systematisert gjennom statlige organisasjoner, og ikke var et resultat av ukontrollerte elementer, som f.eks. mobbmentalitet. En slik statlig organisert forfølgelse var utvilsomt tilfellet i begge regimer. Det siste relevante punktet i sjekklisten er (9) at terroren ofte tiltar i styrke etter at regimet er blitt konsolidert. Under nazismen bar den første perioden preg av å være nokså uorganisert og sporadisk, og det var først etter noen år at forfølgelsen virkelig startet. Nøyaktig det samme var tilfelle i DDR, hvor det riktignok meget tidlig forelå en plan om å fjerne Jehovas vitner, men hvor forbudet og forfølgelsen ikke kom før to år etter regimet ble opprettet. Det siste punktet til Linz omhandler hæren og er derfor heller ikke relevant.

Hvis man ser på dette som en operasjonalisering av totalitær terror, er det mulig å sette informasjonen og konklusjonene fra avsnittene ovenfor inn i en tabell, for på denne måten å tydeliggjøre resultatet. To av Linz punkter er utelatt, noe som kun skyldes at de ikke kunne brukes på dette tilfellet, og ikke at regimene scoret svakt på dem.

	Nazi-Tyskland	DDR
(1) skala	Ja.	Ja.
(2) sosiale kategorier	Ja.	Ja.
(3) juridiske prosesser	I stor grad.	I stor grad.
(4) rettferdiggjøring	Ja.	Ja.
(6) utvidning til familien	Ja.	Ja.
(7) sosial tilhørighet og hensikt	Ja.	Ja.
(8) statlige organisasjoner	Ja.	Ja.
(9) økt styrke etter konsolidering	Ja.	Ja.

Figur 1: Tabell basert på Linz kjennetegn ved totalitær terror.

Denne tabellen illustrerer i hovedsak to momenter: For det første demonstrerer den hvor påfallende likhetene mellom de to regimene er. I tillegg illustrerer tabellen at det var snakk om en totalitær forfølgelse, i det minste om man forholder seg til Linz' definisjon alene. Som de foregående sidene viser, kan imidlertid også de andre klassiske teoriene om totalitære regimer brukes til å forklare forfølgelsen, hvilket gjør dens totalitære karakter enda mer overbevisende. I dette kapitlet er det også blitt sannsynliggjort at Jehovas vitner ikke ville blitt forfulgt på denne måten i et autoritært (eller i en form for ikke-demokratisk) regime. Den logiske følgen av dette er at begge regimene var totalitære, eller i det minste: hadde sterke totalitære trekk. At de allikevel var så ulike, og at forfølgelsene i de to regimene hadde svært ulike uttrykk, er også blitt forsøkt forklart. Hovedforskjellen var midlene som ble brukt, og ikke målet: Nazi-Tyskland var et brutalt, voldsorientert regime; DDR brukte mer subtile metoder og var et "orwellian nightmare" (Dennis 2006b: 234-235); men begge regimer bedrev en systematisk og gjennomført forfølgelse av en apolitisk, pasifistisk religiøs minoritet.

KAPITTEL SEKS

Oppsummerende konklusjon

I denne undersøkelsen har jeg primært forsøkt å anvende teorier om totalitære regimer for å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner i Nazi-Tyskland og DDR. Det er regimene som har vært undersøkelsesobjektene, og tilfellene av forfølgelse er fenomener som har inntruffet i begge. Den grunnleggende fremgangsmåten i undersøkelsen har vært inspirert av Theda Skocpol og Margaret Somers' (1980) metode *parallel demonstration of theory*, hvor en teori brukes på denne måten, på tvers av ulike historiske case. Man kan derfor si at det er tre ulike momenter som er blitt undersøkt i denne studien: Selve teorien og dens brukbarhet, de to regimene og de to tilfellene av forfølgelse. Forfølgelsen er fenomenet som forklares, og regimene undersøkes gjennom å forklare forfølgelsen. Teoriene er blitt testet ved å bli anvendt på historiske tilfeller det ikke var åpenbart at de kunne forklare. Utvalget av teorier som har ligget til grunn i undersøkelsen har vært en kombinasjon av de klassiske, hovedsakelig representert med Hannah Arendt og Carl J. Friedrich, og mer moderne teorier, hovedsakelig representert med Juan J. Linz.

I denne delen skal jeg først og fremst oppsummere hvordan denne undersøkelsen har svart på problemstillingen som ble lagt frem innledningsvis, og gå igjennom konklusjonene som kan gjøres på bakgrunn av studien. Deretter skal jeg se på om hvordan disse konklusjonene, og kunnskapen som har kommet ut av dem, kan fortelle noe om teorien som er blitt brukt (begrepsutvikling), og tilfeller som ikke har vært en del av denne studiens omfang (generalisering). Helt til slutt vil det pekes på temaer som kan undersøkes videre på bakgrunn av denne avhandlingen.

6.1 Konklusjon

Problemstillingen som har vært utgangspunktet for undersøkelsen, inneholdt tre forskningsspørsmål. Det overordnede spørsmålet var: I hvor stor grad passer teorier om totalitarisme, slik disse teoriene blir forstått og presisert i denne studien, til å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner i henholdsvis Nazi-Tyskland og DDR? Det korte svaret på dette spørsmålet er at teorien ser ut til å passe i stor grad. For å se hvorfor, må vi imidlertid også berøre de andre to forskningsspørsmålene. Tidligere i denne oppgaven ble de formulert slik: a) Hva var årsakene til at Jehovas vitner ble forfulgt i disse tilfellene?, og b) I hvor stor grad kan det sies å være likhetstrekk mellom regimene basert på de to fenomenene som undersøkes? Alle tre spørsmålene henger uløselig sammen, og det er nærmest umulig å svare på dem hver for seg. Nedenfor følger derfor først den viktigste argumentasjonen, og dernest eksplisitte svar på forskningsspørsmålene.

Ingen av regimene ga gode forklaringer på hvorfor de valgte å forby og forfølge Jehovas vitner. Årsakene som ble oppgitt var, mildt sagt, urimelige og vikarierende, og i DDR var også regimet klar over at disse årsakene ikke hadde rot i virkeligheten. Basert på sammenligningen kan det derimot pekes på én hovedårsak til forfølgelsen, i begge tilfeller: Vitnene var apolitiske og nektet å la seg ensrette ideologisk og politisk. Dette gjorde at regimene i det minste oppfattet dem som et uromoment, og kanskje til og med som en konkurrerende ideologi, og det er også tydelige indikasjoner på at begge regimene fryktet at denne holdningen skulle smitte andre deler av befolkningen. Vitnenes apolitiske holdninger kom godt til syne i begge regimer på grunn av den omfattende politiske massemobiliseringen, hvor manglende deltagelse ble oppfattet som motstand. Den kanskje mest påfallende likheten mellom de to regimene er allikevel den absurde ressursbruken og den grunnleggende ikke-utilitaristiske tankegangen som lå til grunn for forfølgelsen: Begge regimer brukte uante ressurser på å forfølge en marginal gruppe som aldri kunne blitt en realpolitisk trussel. Årsakene til forfølgelsene tyder på store likheter mellom regimene, og den irrasjonelle oppfatningen av Vitnene som en trussel er kanskje den mest fremtredende.

Alle disse likhetstrekkene er klassiske kjennetegn på totalitære regimer, og de kommer meget godt til uttrykk i begge tilfellene. Videre er også disse kjennetegnene *kun* karakteristiske for totalitære regimer. Hverken skepsisen mot apolitiske grupper, den ideologiske ensrettingen, frykten for opinionssmitte eller massemobiliseringen er

fenomener man finner i andre former for ikke-demokratiske regimer. Tabellen ovenfor, med Linz' ti kjennetegn på totalitær terror, illustrerer dette poenget meget godt. At ikke forfølgelsen kan forklares med at regimene f. eks. var autoritære, er meget viktig, siden det gjør regimenenes totalitære karakter til en mer sannsynlig forklaring. Teorien har passet godt til å forklare forfølgelsen, både fordi den inneholder en rekke indikatorer på det man kalle "totalitær begrunnet forfølgelse", og fordi den setter historiske argumenter i system. Tidligere forsøk på å forklare forfølgelsene har ikke sammenlignet de to regimene med utgangspunkt i én teori, og det faktum at dette er blitt gjort i denne undersøkelsen har gjort det enklere å oppdage de mest relevante aspektene ved tilfellene. Fordelen med å ha anvendt teorien på to så snevre tilfeller som forfølgelsen av Jehovas vitner, er at det er svært lite trolig at historien har påvirket den. Da de klassiske teoriene ble utviklet på 1950-tallet, var forfølgelsen av Vitnene et så ukjent fenomen at det umulig kan ha hatt noen innvirkning på utformingen av dem. Derfor har de to tilfellene passet godt til å fortelle noe om teoriens brukbarhet og forklaringskraft.

På bakgrunn av dette, og undersøkelsen som ligger til grunn, er det dermed mulig å svare på forskningsspørsmålene. For det første: Totalitarisme passer svært godt til å forklare forfølgelsene av Jehovas vitner. Vi har her å gjøre med en *kausal* sammenheng. Teorien peker på tydelige årsaker til at gruppen ble forfulgt, og disse årsakene passer inn i teorien om totalitære regimer og har bidratt til å peke på entydige totalitære trekk ved begge regimene. En følge av dette er at også DDR kan karakteriseres som totalitært, noe som også er et interessant funn. For det andre: Hovedårsaken til at Vitnene ble forfulgt var at regimene oppfattet dem som en (ideologisk) trussel. Dette skyldtes at Vitnene var helt og holdent apolitiske, noe som ble tydeliggjort ved at de ikke deltok i den politiske og ideologiske massemobiliseringen. Regimene tolket fraværet av deltagelse som motstand, siden Vitnene ikke ville la seg ensrette. For det tredje: Det er store likheter mellom de to regimene i måten de behandlet Jehovas vitner på. De største likhetene ligger allikevel i årsakene til forfølgelsen, som de blir beskrevet ovenfor, og ambisjonen ved den. I begge tilfeller var det et uttalt mål å fjerne organisasjonen, på en meget likt grunnlag. Selv om regimene brukte ulike virkemidler for å oppnå målet, og forfølgelsen var mer brutal i Nazi-Tyskland, skygger ikke dette for den overordnede likheten mellom de to regimene: Begge forfulgte Jehovas vitner for noe de *var*, ikke for hva de *gjorde*.

6.2 Teori og generalisering

Fordi denne studien også undersøkte, om enn indirekte, selve teoriene om det totalitære, er det interessant å se hvordan konklusjonene påvirker dem. Som denne avhandlingen viser, kan teorien brukes til å forklare forfølgelsen av Jehovas vitner, og fordi dette ikke blitt gjort tidligere, kan det argumenteres for at teorien dermed har fått et noe utvidet gyldighetsområde. I tillegg har det blitt pekt på historiske eksempler på det som kan karakteriseres som "ideologisk radikaliserings" i totalitære regimer, noe som kan virke tilbake på teorien og utdype den. Videre har undersøkelsen også pekt på tydelige totalitære trekk ved DDR, noe som ikke bare er relevant for teorien som sådan, men også for den pågående diskusjonen om hva slags regime DDR var. Den kanskje viktigste teoretiske implikasjonen som denne studien illustrerer, er imidlertid at forfølgelsen av Jehovas vitner kun kan forklares med totalitarisme, og ikke teorier om andre ikke-demokratiske regimetyper. Dette kan peke på et nytt, viktig skille mellom totalitære og autoritære regimer, og kan, potensielt, markere en tydelig distinksjon mellom de to regimetyper. Fordelen med en slik indikator på totalitarisme er at den er observébar, hvilket kan gjøre det enklere å identifisere regimer av denne typen.

En av utfordringene med slike undersøkelser er å vise hvordan konklusjonene også kan være relevant for tilfeller som ikke har vært en del av undersøkelsen. Altså: hvordan kunnskapen kan generaliseres. Det er i hovedsak to måter man kan overføre kunnskapen fra denne studien til andre tilfeller: For det første kan man generalisere til andre, lignende tilfeller av forfølgelse. Hvis Jehovas vitner eller lignende religiøse minoriteter blir forfulgt, kan konklusjonene som har kommet frem i denne undersøkelsen bidra til å kaste lys på årsakene også i disse tilfellene. For det andre kan man bruke kunnskapene fra denne studien til å identifisere totalitære regimer i sin alminnelighet. Hvis et regime bedriver systematisert og gjennomført forfølgelse av en marginal gruppe, er det rimelig å anta at det er totalitært, eller har tydelige totalitære trekk. Dermed kan man bruke totalitarismeteorien for å forsøke å predikere deres adferd på andre områder av politikktutøvelsen.

6.3 Videre forskning

Det er mulig å tenke seg mange interessante nye forskningsprosjekter som kan springe ut av konklusjonene i denne undersøkelsen, både om videre forskning på teorien og andre historiske tilfeller. Det kanskje mest interessant med hensyn til totalitarisme, er å

undersøke konkrete tilfeller av ideologisk radikaliserings i totalitære regimer nærmere. Ovenfor blir det pekt på hvordan radikaliserings, slik Arendt og Kershaw har skissert den, kan ha vært en årsak til at Jehovas vitner ble forfulgt i de to regimene. Hvis man kan finne andre historiske eksempler på slike tilfeller, kan det bidra til å fortelle mer om de indre mekanismene i totalitære regimer, og spesielt hvordan den grunnleggende ideologien i slike regimer vil endre og utvide seg over tid. Dette vil kunne tilføre ny informasjon, ikke bare om regimene, men også om totalitære ideologier.

Et annet interessant tema er å undersøke hvordan Jehovas vitner ble behandlet i andre østblokkland, og kanskje spesielt i Sovjet. Per i dag finnes det ikke tilstrekkelig med empiri til å kunne gjennomføre en slik undersøkelse, men det er kun et spørsmål om tid før slik empiri foreligger. Det interessante med en slik studie vil være å finne regimer som enten utsatte Vitnene for samme systematiske forfølgelse som i DDR, eller finne regimer som har åpenbare likheter med DDR, men som *ikke* forfulgte Vitnene. Dermed ville man hatt flere sammenlignbare case, noe som vil kunne bidra til å styrke eller svekke troverdigheten til konklusjonene ovenfor. I tillegg kan slike undersøkelser tilføre ytterligere informasjon om de østeuropeiske kommunistregimene og deres behandling av religiøse minoriteter.

LITTERATURLISTE

- 1974 Yearbook of Jehovah's Witnesses (1973). New York: Watch Tower.
- 1975 Yearbook of Jehovah's Witnesses (1974). New York: Watch Tower.
- Adcock, Robert og David Collier (2001). "Measurement Validity: A Shared Standard for Qualitative and Quantitative Research", *The American Political Science Review* 95: 529-546.
- Arendt, Hannah (1953). "A Reply [to Eric Voegelin]", *The Review of Politics* 15: 76-84.
- _____ (1968). *The Origins of Totalitarianism*. New York : Harcourt. [1951]
- _____ (2006). *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: Penguin. [1954]
- Baehr, Peter (2010). *Hannah Arendt, Totalitarianism and the Social Sciences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Barber, Benjamin R. (1969). "Conceptual Foundations of Totalitarianism", ss. 3-52 i Carl J. Friedrich, Michael Curtis og Benjamin R. Barber (red.). *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. London: Pall Mall Press.
- Berlin, Isaiah (1990). *The Crooked Timber of Humanity* (Henry Hardy red.). London: John Murray.
- Besier, Gerhard (2003). "Vorurteile, Vervolgungen und Verbote: Zur sozialen Diskriminierung der Zeugen Jehovas amd Beispiel der 'Christlichen Verantwortung'", ss. 135-158 i Gerhard Besier og Clemens Vollnhals (red.). *Repression und Selbstbehauptung: Die Zeugen Jehovas unter der NS- und der SED-Diktatur*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Bettelheim, Bruno (1960). *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*. Glencoe, IL: Free Press.
- Bracher, Karl Dietrich (1970). *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Effects of National Socialism*. New York: Praeger.
- Broszat, Martin (1981). "Siegerjustiz oder strafrechtliche 'Selbstreinigung': Aspekte der Vergangenheitsbewältigung der deutschen Justiz während der Besatzungszeit 1945-1949", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29: 477-544.
- Brzezinski, Zbigniew (1956). *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Burrowes, Robert (1969). "Totalitarianism: The Revised Standard Version", *World Politics* 21: 272-294.
- Canovan, Margaret (2000). "Arendt's Theory of Totalitarianism: A Reassessment", ss. 25-43 i Dana Villa (red.), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. New York: Cambridge University Press.
- Clark, Katerina og Karl Schlögel (2009). "Mutual Perceptions and Projections: Stalin's Russia in Nazi Germany - Nazi Germany in the Soviet Union", ss. 396-442 i Michael Geyer og Sheila Fitzpatrick (red.). *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collier, David (1991). "The Comparative Method: Two Decades of Change", ss. 7-31 i Dankwart A. Rustow og Kenneth Paul Erickson (red.). *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*. New York: Harper Collins.
- Curtis, Michael (1969). "Retreat From Totalitarianism", ss. 53-123 i Carl J. Friedrich, Michael Curtis og Benjamin R. Barber (red.). *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. London: Pall Mall Press.
- Dahl, Ottar (1973). *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. 2. utg, Oslo: Universitetsforlaget.
- Dennis, Mike (2006a). "Surviving the Stasi: Jehovah's Witnesses in Communist East Germany, 1965 to 1989", *Religion, State and Society* 34: 145-168.
- Dennis, Mike (2006b). "The Stasi", ss. 234-254 i Paul Hollander (red.). *From the Gulag to the Killing Fields: Personal Accounts of Political Violence and Repression in Communist States*. Wilmington, DE: ISI Books.
- Deutsch, Karl W. (1964). "Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems", ss. 308-333 i Carl J. Friedrich (red.). *Totalitarianism*. New York: Grosset & Dunlap. [1954]
- Dirksen, Annegret (2003). "Die Steuerung zur Kriminalisierung der Zeugen Jehovas in der SBZ/DDR: Zur Forschung über die Bekämpfung und Ausgrenzung der Zeugen Jehovas", ss. 83-114 i Gerhard Besier og Clemens Vollnhals (red.). *Repression und Selbstbehauptung: Die Zeugen Jehovas unter der NS- und der SED-Diktatur*. Berlin: Duncker & Humblot.
- _____ (2006). "Children of Jehovah's Witnesses under Two Dictatorships", *Religion, State and Society* 34: 191-210.

- Dirksen, Hans-Hermann (2002). "Jehovah's Witnesses under Communist Regimes", *Religion, State and Society* 30: 229-238.
- _____ (2003). "*Keine Gnade den Feinden unserer Republik*": Die Verfolgung der Zeugen Jehovas in der SBZ/DDR 1945-1990. Berlin: Duncker & Humblot.
- _____ (2006). "'All Over the World Jehovah's Witnesses are the Touchstone for the Existence of True Democracy': Persecution of a Religious Minority in the German Democratic Republic", *Religion, State and Society* 34: 127-143.
- Dirksen, Annegret og Hans-Hermann Dirksen (2002). "Die Kinder der Zeugen Jehovas: Staatliche Ausgrenzung und soziale Repression", ss. 218-286 i Clemens Vollnhals og Jürgen Weber (red.). *Der Schein der Normalität: Alltag und Herrschaft in der SED-Diktatur*. München: Olzog Verlag.
- Evans, Richard J. (2005). *The Third Reich in Power 1933-1939*. London: Penguin.
- Fløgstad, Kjartan (2010). "Lov og urett: Om tung arv og forsvunne arvingar", *Morgenbladet* 16. april.
- Frenkel-Brunswik, Else (1964). "Psychological Aspects of Totalitarianism", ss. 171-202 i Carl J. Friedrich (red.). *Totalitarianism*. New York: Grosset & Dunlap. [1954]
- Friedlander, Henry (2001). "Categories of Concentration Camp Prisoners", ss. 17-22 i Hans Hesse (red.), *Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses During the Nazi-Regime*. Bremen: Ed. Temmen.
- Friedrich, Carl J. (1969). "The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes", ss. 123-164 i Carl J. Friedrich, Michael Curtis og Benjamin R. Barber (red.). *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. London: Pall Mall Press.
- Friedrich, Carl J. og Zbigniew Brzezinski (1965). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. 2. utg, New York: Praeger Publishers. [1956]
- Gallie, W.B. (1955). "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series* 56: 167-198.
- Garbe, Detlef (2008). *Bewteen Resistance and Martyrdom: Jehovah's Witnesses in the Third Reich*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Gebhard, Manfred (1970). *Zeugen Jehovas: Eine Dokumentation über die Wachturmgesellschaft*. Leipzig: Urania Verlag.
- Gellately, Robert og Ben Kiernan (2003). "The Study of Mass Murder and Genocide", ss. 3-26 i Robert Gellately og Ben Kiernan (red.). *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*. New York: Cambridge University Press.

- George, Alexander L. og Andrew Bennett (2005) *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gerlach, Christian og Nicolas Werth (2009). "State Violence: Violent Societies", ss. 133-179 i Michael Geyer og Sheila Fitzpatrick (red.). *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerring, John (2007). *Case Study Research. Principles and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geyer, Michael og Sheila Fitzpatrick red. (2009). *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gleason, Abbott (1995). *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldhagen, Daniel Jonah (1996). *Hitler's willing executioners : ordinary Germans and the Holocaust*. New York : Alfred A. Knopf.
- Gran, Bjarne og Truls Hoff red. (1954). *Til bords med Hitler: "Førerens" private samtaler i hovedkvarteret 1941-1944*. Oslo: Cappelen.
- Groth, Alexander J. (1964). "The 'ISMS' in Totalitarianism", *The American Political Science Review* 58: 888-901.
- Hack, Brigitta (2006). *Bibelforscher-Kinder: Jehovas Zeugen in der NS-Zeit im Spiegel erzählter Kindheits- und Jugenderinnerungen*. Aachen: Shaker Verlag.
- Hacke, Gerald (2000). *Zeugen Jehovas in der DDR: Verfolgung und Verhalten einer religiösen Minderheit*. Dresden: Hannah Arendt Institut.
- Hagtvet, Bernt (2009). "Weimar: Et demokratis håp og undergang", ss. 61-80 i Raino Malnes (red.). *Prekær politikk*. Oslo: Gyldendal.
- Halberstam, Michael (1999). *Totalitarianism and the Modern Conception of Politics*. New Haven: Yale University Press.
- Hildebrand, Klaus (1973). *The Foreign Policy of the Third Reich*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hirsch, Waldemar (2003). "Die Politik des MfS gegenüber den Zeugen Jehovas", ss. 115-134 i Gerhard Besier og Clemens Vollnhals (red.). *Repression und Selbstbehauptung: Die Zeugen Jehovas unter der NS- und der SED-Diktatur*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hitler, Adolf (1966). *Min kamp: Bind 2 - Den Nationalsocialistiske bevægelse*. Hørsholm: Jørgen Paludans Forlag.

- Höss, Rudolph (1996). *Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz* (Steven Paskuly red.). New York: Da Capo Press.
- Inkeles, Alex (1964). "The Totalitarian Mystique", ss. 88-107 i Carl J. Friedrich (red.). *Totalitarianism*. New York: Grosset & Dunlap. [1954]
- Jehovas vitner: Forkynnere av Guds rike* (1993). New York: Watchtower Bible and Tract Society. [ikke oppgitt forfatternavn]
- Jesse, Eckhard (1994). "War die DDR totalitär?", *Aus Politik und Zeitgeschichte B 40*: 12-23.
- Johnson, Eric A. (1999). *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans*. New York: Basic Books.
- Kassof, Allen (1964). "The Administered Society: Totalitarianism without Terror", *World Politics* 16: 558-575.
- Kater, Michael H. (1969). "Die Ernsten Bibelforscher im Dritten Reich", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 17: 181-218.
- Keman, Hans (2008). "Comparative Research Methods", ss. 63-82 i Daniele Caramani (red.). *Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Kershaw, Ian (1998). *Hitler: 1889-1936 - Hubris*. New York: W.W. Norton.
- King, Christine E. (1982). *The Nazi State and the New Religions: Five Case Studies in Non-Conformity*. New York: Edwin Mellen Press.
- _____ (1990). "Jehovah's Witnesses under Nazism", ss. 188-193 i Michael Berenbaum (red.). *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: I. B. Tauris.
- King, Gary, Keohane, Robert O. og Verba, Sidney (1994). *Designing Social Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Kirchheimer, Otto (1959). "The Administration of Justice and the Concept of Legality in East Germany", *The Yale Law Journal* 68: 705-749.
- Krieger, Leonard (1972). *The German Idea of Freedom: History of a Political Tradition, from the Reformation to 1871*. Chicago: Chicago University Press.
- Köbe, Walter (2001). "History, Past and Present: Jehovah's Witnesses in Germany", ss. 294-305 i Hans Hesse (red.), *Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses During the Nazi-Regime*. Bremen: Ed. Temmen.

- Langbein, Hermann (1996). *Resistance in the Nazi Concentration Camps 1938-1945*. New York: Continuum.
- _____ (2004). *People in Auschwitz*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Lewy, Guenter (1964). *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York: McGraw-Hill.
- Lijphart, Arend (1975). "The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research", i *Comparative Political Studies* 8: 158-177.
- Linz, Juan J. (1970). "An Authoritarian Regime: Spain", ss. 251-283 i Erik Allardt og Stein Rokkan (red.). *Mass Politics: Studies in Political Sociology*. New York: Free Press.
- _____ (1973). "Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain", ss. 171-259 i Robert A. Dahl (red.), *Regimes and Oppositions*, New Haven: Yale University Press.
- _____ (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Mahoney, James (2003). "Knowledge Accumulation in Comparative Historical Research: The Case of Democracy and Authoritarianism", ss. 131-174 i James Manhoney og Dietrich Rueschemeyer (red.). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manhoney, James og Dietrich Rueschemeyer (2003). "Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas", ss. 3-40 i James Manhoney og Dietrich Rueschemeyer (red.). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neumann, Franz (1964). *The Democratic and the Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory*, Herbert Marcuse red. New York: Free Press.
- Neumann, Sigmund (1942). *Permanent Revolution: The Total State in a World at War*. New York: Harper & Brothers.
- Ochs, Michael (2002). "Persecution of Jehovah' Witnesses in Georgia Today", *Religion, State and Society* 30: 239-276.
- Orwell, George (1989). *1984*. London: Penguin. [1949]
- Ottosen, Kristian (2005). *Kvinneleiren: Historien om Ravensbrück-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Pauley, Bruce F. (2009). *Hitler, Stalin, and Mussolini: Totalitarianism in the Twentieth Century*, 3. utg., Wheeling, IL: Harlan Davidson.

- Penton, M. James (1976). *Jehovah's Witnesses in Canada: Champions of Freedom of Speech and Worship*. Toronto: Macmillan.
- _____ (1997). *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses*. Toronto: University of Toronto Press.
- _____ (2004). *Jehovah's Witnesses and the Third Reich: Sectarian Politics under Persecution*. Toronto: University of Toronto Press.
- Peters, Shawn Francis (2000). *Judging Jehovah's Witnesses: Religious Persecution and the Dawn of the Rights Revolution*. Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- Popper, Karl (1995). *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge. [1945]
- Ragin, Charles (1987). *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley, Calif. : University of California Press.
- Rammerstorfer, Bernhard (2004). *Unbroken Will: The Extraordinary Courage of an Ordinary Man (The Story of Leopold Engleitner)*. New Orleans: Grammaton Press.
- Repstad, Pål (2009). "Sosiologisk blikk på Jehovas vitner", ss. 50-66 i Hege Kristin Ringnes og Helje Kringelbotn Sødal (red.). *Jehovas vitner: En flerfaglig studie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Reynaud, Michel og Sylvie Graffard (2001). *The Jehovah's Witnesses and the Nazis: Persecution, Deportation, and Murder 1933-1945*. New York: Cooper Square Press.
- Ringnes, Hege Kristin (2009). "Individet i gruppen: En psykologisk tilnærming til det å være et Jehovas vitne", ss. 95-107 i Hege Kristin Ringnes og Helje Kringelbotn Sødal (red.). *Jehovas vitner: En flerfaglig studie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ringnes, Hege Kristin og Helje Kringelbotn Sødal (2009a), "Jehovas vitner: En religionsvitenskapelig presentasjon", ss 13-49 i Hege Kristin Ringnes og Helje Kringelbotn Sødal (red.). *Jehovas vitner: En flerfaglig studie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rogerson, Alan (1969). *Millions Now Living Will Never Die: A Study of Jehovah's Witnesses*. London: Constable.
- Ross, Corey (2002). *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London: Arnold.
- Rueschemeyer, Dietrich (2003). "Can One or a Few Cases Yield Theoretical Gains?", ss. 305-336 i James Manhoney og Dietrich Rueschemeyer (red.). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rueschmeyer Dietrich, Evelyn Huber Stephens og John D. Stephens (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sartori, Giovanni (1987). *The Theory of Democracy Revisited - Part One: The Contemporary Debate*. Chatham, N.J.: Chatham House.
- _____ (1993). "Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error", *Journal of Theoretical Politics* 5: 5-22.
- Schapiro, Leonard (1972). *Totalitarianism*. London: Pall Mall.
- Schilling, Falko (2001). "Ausgrenzung, Behinderung, Verfolgung: Die Zeugen Jehovas in der SBZ/DDR bis zu ihrem Verbot im Jahre 1950", ss. 88-105 i Michael Bergunder (red.). *Religiöser Pluralismus und das Christentum: Festgabe für Helmut Obst zum 60. Geburtstag*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schroeder, Klaus (1998). *Der SED-Staat: Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990*. München: Carl Hanser Verlag
- Seliger, Martin (1976). *Ideology and Politics*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Skocpol, Theda og Margaret Somers (1980). "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry", *Comparative Studies in Society and History* 22: 174-197.
- Slupina, Wolfram (2001). "Persecuted and Almost Forgotten", ss. 266-292 i Hans Hesse (red.), *Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses During the Nazi-Regime*. Bremen: Ed. Temmen.
- _____ (2003). "Als NS-Verfolgte ein Fall für die Stasi: Die Doppelverfolgung der Zeugen Jehovas under dem NS- und dem SED-Regime", ss. 247-282 i Gerhard Besier og Clemens Vollnhals (red.). *Repression und Selbstbehauptung: Die Zeugen Jehovas unter der NS- und der SED-Diktatur*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Spiro, Herbert J. (1968). "Totalitarianism", ss. 106-112 i David L. Sills (red.). *International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 15*. London: Collier & Macmillan.
- Stenshorne, Johan (2008). "Forfølgelsen av Jehovas vitner under den tyske nazismen fra 1933-1945 og i Øst-Tyskland fra 1945-1990: En komparativ studie". Bacheloroppgave i Europastudier. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Stern, Fritz (1961). *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology*. Berkeley, CA: University of California Press.
- _____ (1971). *The Failure of Illiberalism: Essays on the Political Culture of Modern Germany*. Chicago: Chicago University Press.

- Sødal, Hejle Kringlebotn og Ellen K. Sødal (2009). "Guds lov og menneskers lov: Juridiske perspektiver på Jehovas vitner", ss. 123-137 i Hege Kristin Ringnes og Helje Kringlebotn Sødal (red.). *Jehovas vitner: En flerfaglig studie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sørensen, Øystein (2010). *Drømmen om det fullkomne samfunn: Fire totalitære ideologier - én totalitær mentalitet?* Oslo: Aschehoug.
- _____ (2011). "Totalitarisme som begrep og fenomen", ss. 11-32 i Øystein Sørensen, Bernt Hagtvat og Bjørn Arne Steine (red.). *Ideologi og terror: Totalitære ideer og regimer*, Oslo: Dreyers Forlag.
- Sørensen, Øystein, Bernt Hagtvat og Bjørn Arne Steine red. (2011). *Ideologi og terror: Totalitære ideer og regimer*, Oslo: Dreyers Forlag
- Trotsky, Leon (1947). *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence*. London: Hollis and Carter.
- Tucker, Robert C. (1961). "Towards a Comparative Politics of Movement-Regimes", *The American Political Science Review* 55: 281-289.
- Weber, Max (2000). *Makt og byråkrati: Essay om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (Egil Fivestad red.). Oslo: Gyldendal.
- Wippermann, Wolfgang (1995). "Ist Rot gleich Braun: Totalitarismus - Theorien und ihre Renaissance", *Evangelische Kommentare* 7: 386-388.
- _____ (1997). *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*. Darmstadt: Primus Verlag.
- _____ (2009). *Dämonisierung durch Vergleich: DDR und Drittes Reich*. Berlin: Rotbuch Verlag.
- Wrobel, Johannes S. (2003). "Zeugen Jehovas im Strafvollzug der DDR", ss. 201-228 i Gerhard Besier og Clemens Vollnhals (red.). *Repression und Selbstbehauptung: Die Zeugen Jehovas unter der NS- und der SED-Diktatur*. Berlin: Duncker & Humblot.
- _____ (2006). "Jehovah's Witnesses in Germany: Prisoners during the Communist Era", *Religion, State and Society* 34: 169-190.
- Zipfel, Friedrich (1965). *Kirchenkampf in Deutschland 1933-1945: Religionsverfolgung und Selbstbehauptung der Kirchen in nationalsozialistischer Zeit*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Žižek, Slavoj (2001). *Did Somebody Say Totalitarianism: Five Interventions in the (Mis)use of a Notion*. London: Verso.